

MŰZEUMI KURÍR

12.— Ft

1980. ÁPRILIS

32. SZÁM (IV. kötet 2. szám)

Címképünk Sumen, Debrecen bolgár testvérvárosa címerét ábrázolja.
A címerben a híres „madarai lovas” látható. Kőfaragvány, Sumen,
Városi Tanács.

32.

(IV. kötet 2. szám)

MÚZEUMI KURÍR

ISSN 0133-9257

A Hajdú-Bihar megyei Múzeumbarátok Köre körlevele

Megjelenik évente három számban

Tíz szám alkot egy kötetet, a köteteken belül a számozás folyamatos.

Minden kötethez, azaz tizedik számhoz magyar és angol nyelvű tartalomjegyzék, valamint mutatók járulnak

Szerkesztő: Dankó Imre

Szerkesztőség: 4001 Debrecen, Pf.: 61., Déri Múzeum, Déri tér 1.

The Museum Curier

Bulletin of the Friendly Society of the Museum Organisation in Hajdú-Bihar County (Hungary)

The Bulletin is published three times annually

One volume is composed of ten numbers; within each volume numbering is continuous

A table of contents and indexes in English and Hungarian are attached to each volume (i. e., every tenth number)

Editorial office: 4001 Debrecen, P. O. B. 61. Déri Múzeum, Déri tér 1.

Debrecen, 1980

EGY „SEDITIONOSA ODA” DEBRECEN KÖRNYÉKÉRŐL A 18. SZÁZADBÓL

TÓTH BÉLA

Balogh István *Debrecen politikai állapota 1790—91-ben c.* tanulmányában¹, melyben egy névtelen feljelentő Debrecenre vonatkozó emlékiratát ismerteti, találóan rajzolja meg azt a gyanakvást, mely a várossal szemben a Habsburg-házat, a bécsi uralkodóköröket a 18. sz. folyamán eltöltötte. Szerintük Debrecen e korbéli magatartása, az uralkodó államvallás, „a felsőbb rendelkezések ellen gyakran tapasztalt erős ellenkezése elsősorban az uralkodóház stabilitásának aláásását szolgálja”.² A bécsi legmagasabb köröknek ezt a hitét a névtelen jelentgetők már azért is igyekeztek táplálni, hogy ezzel szükségességüket, fontosságukat bizonyítsák. Révész Imre *Bécs Debrecen ellen* (Ak. K., Bp. 1966.) c. munkájában, melyben főleg Domokos Lajos tevékenységével foglalkozik, többek közt azt is felhossa, hogy „egy névtelen delator Sándor Lipót nádornak 1794. szeptember 13-án Bécsben jelenti, hogy legújabb hír szerint »in partibus debrecinensibus« a legnagyobb titokban forradalmi dalokat (=seditiosas odas-) terjesztenek, majd valamivel később — egészen hazugul — Domokos Lajost és Szombati István főbíróit a jakobinus káté rejtegetése miatt denúnciálják”.³

Hogy a bécsi körök félelme's a jelentgetők adatai azért nem voltak egészen alaptalanok, azt több tény bizonyítja. Ezt tanúsítja egyebek között az a cikk is, melyet Engel Károly romániai történetkutató adott közre az *Utunk* c. Kolozsvárt megjelenő hetilap 1970. június 5-i számában (8. l.) *Jakobinus példa* címmel. Ebben ugyan főleg a nagyváradi jakobinus megmozdulásokat ismerteti, de hát Várad ugyancsak „in partibus Debrecinensibus” fekszik, és a két város szoros szellemi és politikai kapcsolatban állott egymással. A tanulmány szerint Balugyánszky Mihály, a váradi jogakadémia fiatal tanára, 1790 végén Nagyvárad polgársága nevében felségfolyamodványt szerkeszt a nemesség elnyomó tevékenysége ellen. A folyamodvány hangját a helytartótanács veszedelmesen forradalminak minősíti. A bécsi és pesti „olvasókörökkel” szinte egy időben jön létre a nagyváradi demokraták köre, melynek tagjai Szlávy György főszolgabíró, Laczkovics János unokatestvére lakásán a francia *Le Moniteur* mellett materialista és ateista műveket olvasnak és vitatnak meg. A kör tagjai, ügyvédek, jurátusok, hivatalnokok, polgárok a magánéletben sem titkolják elveiket. Rudinszky József ügyvéd a kávéházban izgat a franciák mellett. Szlávy János jurátus, György öccse, röpiratot ír a francia köztársaság védelmére. Kazinczy Miklós, a Ferenc testvére, hivatalos kiszállásain terjeszti a forradalmi eszméket stb. stb.

Es hogy a „forradalmi ódák” terjesztésének vádja sem volt egészen hazug, mutatja az a Péchy Imre bihari alispánhoz intézett levéltörődék, amely egy ilyen „forradalmi ódát” idéz. Péchy Imrét egyébként Juricsky László, váradi vallásalapítványi ügyész, egy feljelentésében a „gallico-demokratikus párt” fejének nevezi.⁴ A levéltörödékre szintén Engel Károly

utal említett cikkében, s kérésemre megküldötte a teljes szövegét betűhívmásolatban (szívességéért itt is köszönetet mondok). Az írást megküldője korábban az Erdélyi Múzeum Egyesület rendezetlen anyagából másolta le. A levelet, amint az belőle kiderül, egy Menszáros nevű egyén írta Váradról Budára Péchy Imrénének, 1790. február 25-én. A levél egy része a gróf Teleki Sámuel főispáni beiktatására való előkészületekről szól. A minket érdeklő rész betű szerint a következő: „Viszsa térvén Váradra, Zaffiry Collegának az Asztalán találánk ezen N. Várad Piarcon Patientia napja tisztességére a' Vásárban el hájt köszöntő Versek: Mellyek közzül a' Sós Ur' s más Német Mester Emberek egynehányat tanálván 's olvasván; ugy mondják, hogy igen apró darabotokra széllyel szaggattak; ugy vélekedvén, a bolondok, hogy talán minnyájára ók tanáltak reá: De Kurvanyok a' Deutschkoppadierek[nek]!” — — S a „köszöntő vers” (sedtitosa oda) szövege:

2° Febr in Platea NVarad, passim invent.5

Rajta Magyar! mit vársz? van példád, nagyra mehetsz most.
Boldog üdőt, utat Francia Belga mutat.
Mely eleven Tetemed Ruszka gödrébe tegye.

1°

Jer Magyar! Sirj vélem
Gyászollyad szüntelen
Hajdani voltodat
Mostani Sorsodat
Mi vóltál gondold meg
's mint vészett népünk meg
Hogy nyomorult lehess
Oly ultra ne siess
Diszes nagy Vér.

2°

Sogorbul Czimbora
Levél átok óra
Mely így tántorított
Veszedre taszított
Németnek mért hittél?
Tölle sok kárt vettél,
Igy bilintséd szerzed
Onként azt fel vedd
Tedd le most már.

3°

Ah! hol van Hazánkért
Szép Szabadságunkért
Gerjedező Szíved
'S nagyra készítő Kedved
Oda van, 's el vetéd
Kész Akarton tevéd
Czégéres csufására
Vidék pajkosságára
Jaj! mit tettél?

4°

Nyakadonn a' Német
Lesi Eletedet
Fojtya Szabadságod
Rontya Tartományod
Feji országodat
Ki szopja véredet
Törvényed torkollya
Neved marczongollya
Szenveded e ezt?

5°

Most szédül Elméje
Szepeg dühös feje
Magyarul invitál
Diaetával kínál
De e' nyujtott Remény
Csak Elme csalo fény
Lépet rak, 's törbe visz
Ha hiszel, tenkre tész.
Ébregy tehát!

6°

Ha van még benned vér
'S Szíved Hazáért vér
Gyullaszd fel Lángodat
Hamvas panaszodat

Ne engedj hevedet
Dítsd Nemzedeted
Sárba tapodtatni
Csuful rongáltatni
Még van üdöd.

7°

Igaz pórén fáradsz
Sajátodért izzadsz
Ne fély az Arnyéktul
Remegő pataktul
Magyarok ISTENE
Reménye 's mindene
Igazságot Szeret
Meg segít tegedet
Menny: 's boldogulsz.

Érdekes, hogy az első négy sor gondolatilag szoros egyezést mutat Bacsnáynak A *franciaországi változásokra* c. versével.⁶ A második rész pedig a kuruc kesergők hangját folytatja, azt a hangot, amelyet Rimay János ütött meg A *megromlott és elfogyott magyar nép* című versében s amelyet a kuruc költészet gazdagított, mélyített el, majd a Himnusz emelt legmagasabbra. Mind a két vers, különösen a klasszikus formájú első, litterátus, tanult szerzőre utal.

Takáts Sándor, aki tudomásunk szerint először adott hírt az epigrammáról, annak szerzőségét Benyák Bernátnak tulajdonítja.⁷ Róbert Zsófia, aki legújabbban írt a kis költeményről, feleleveníti azt a hagyományt, mely Óz Pált, a Martinovics-per vértanúját tartotta szerzőjének.⁸ Az egész költeményt (mind a két részt) legrészletesebben Benda Kálmán ismertette eddig az irodalomban „Ismeretlen politikai költemény 1790-ből” címmel az *Irodalomtörténet* 1951. évi évfolyamában (100—105. l.). Ő négy kéziratos másolatát ismeri (Róbert Zsófia többről is tud, i. mű 811. l.), s a 11 versszakból álló, legteljesebbnek tartott változatot ismerteti. A mi szövegünk ennek csak az első 7 versszakát tartalmazza, s több helyen részletekben is eltér a Benda által közölttől; helyesírása is más, mint azé.

A költemény és annak terjesztése jól mutatja azt a hangulatot, amely 1790 táján, a Martinovics-féle szervezkedés idején, ha nem is Debrecenben, de „in partibus”, a környékén eltöltötte az emberek szívét, s rettegésbe borította az elnyomókat.

JEGYZETEK

1. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Evkönyve, I., Debrecen, 1974., 93—119. l.
2. I. mű, 93. l.
3. I. mű, 110. l.
4. Engel K., i. mű, 8. l.
5. Február 20-án a nagyváradi piacon szanaszét találtattak.
6. A vers 1789-ben jelent meg a Kassai Magyar Múzeumban.
7. Takáts S.: *Benyák Bernát*, Bp. 1891.
8. *Az 1790—91-i országgyűlés pasquillus irodalmához* (Irodalom és felvilágosodás, Bp. 1974., 811—812. l.)

Elhunyt Hriszto Vakarelszki

November 26-án Hriszto Vakarelszki professzor, a bolgár néprajztudomány világhírű kutatója elhunyt.

ADATOK A RÉGI DEBRECENI DIÁKÉLETHEZ (1827—1843)

VARGA GÁBOR

A nagy hírű debreceni kollégium, mint ismeretes, a reformkorban is több híres embert adott hazánkunk. Az utókor azonban teljesen érthetően inkább a régi diákok érdemeit tartja számon, semmint „botlásaikat”. Ez így is van rendjén. Pedig a reformkor derék, forradalmi szellemű ifjúsága is jócskán adott okot a korabeli felnőttek megbotránkoztatására. Ennek illusztrálására — korántsem ünneprontásként — nem érdektelen felidéz-nünk a debreceni levéltár nem eléggé ismert iratait.

A kollégium önkormányzata az ősi diákönök kiküszöbölésére szervezte meg az úgynevezett „collega” tisztségét. A diákok által megválasztott népszerűtlen tisztségviselő köteles volt mindazon rendbontásokat jelenteni a professzori karnak, amelyek az iskola tekintélyét veszélyeztet-ték. A collega esküje a következő fontosabb vétségeket sorolta fel: a váro-si, iskolai, egyházi hatóságok elleni összeesküvés megbeszélése, bármily-en gyanús összejövetele való megjelenés, találkozás fiatal asszonyokkal, kocsmázás, részegség, magyar nyelven való beszélgetés stb.

A collega által bejelentett bűnök az iskola legtöbbször saját hatá-s-körében intézhette el. Voltak azonban súlyosabb esetek, amelyek a városi hatóságokat is beavatkozásra kényszerítették. Így például 1827-ben az al-sóbb osztályos tanulók kocsmába, szórakozóhelyekre járása annyira elter-jedt, hogy a városi tanácsot „rendelés” készítésére ösztönözte. A kollégium vezetőivel egyetértésben a főiskolai tagozat diákjaira bízta a szórakozó-helyek szigorú ellenőrzését. Idézzünk az iratokból:

„A közönséges Kávéházakat, Bor- és Ser Tsapszékeket, Vendégfoga-dókat s egyéb gyanús helyeket a Jurátus Deákok gyakran vizsgálgassák, s a magok veszedelmére törekedő ifjakra legyenek különös vigyázással. Hogy pedig a vizitáló Jurátusok reájok bízott dolgába meg ne akadályoz-tassanak, minden bor- és sertsapláros, vendégfogadás felhivatodván köte-lességebe tétetik, hogy a nálok megforduló vizitálókat semmiféle illeten-séggel illetni vagy bántani ne merészeljék, sőt a szükség úgy hozván tely-lyes igyekezettel segítségül legyenek.”¹

Az intézkedés nemigen válhatta be a hozzá fűzött reményeket. Több jegyzőkönyvi bejegyzés szól ugyanis az elkövetkező években a diákok által okozott éjszakai hangoskodásokról, rendtelenségekről, botrányokozásokról.

1830-ban már odáig „fajult” a helyzet, hogy a hazafias érzelmű tanu-lóifjúság a városban állomásozó idegen katonaságot is inzultálta. A tanácsi jegyzőkönyv így örökölte meg az eseményt:

„Több olyan éjszakai lármák eránt tevődvn jelentés, melynek elkö-vetésével a Törvény alatt létél elösmerni nem akaró Tanulók vádoltatnak — sőt ezen érletlen ifjak már arra a vakmerőségre is vetemedtek, hogy az ittlevő katonaságot is megsérteni bátorkodnak — éjszákának idején hoz-zájok illetlen módon és öltözetben, gatyában s mezítláb, botokkal és más ütőszerszámokkal járkálnak fel -s alá a városon — a magok dolga után

járó lakosokat, s különösen szolgáló leányokat megtámadják — másoknak nyugodalalmát megzavarják.”²

A város ezután hatáskörében szigorú intézkedéseket hozott: este kilenc óra után kijárási tilalmat rendelt el, ugyanezen ideig tarthattak csak nyitva a különböző szórakozóhelyek is. Megerősítették az éjjeli hajdúör-járatot, s felhatalmazták őket a „közszendességet háborító” fogházba való bekísérésére. A diákoknak kosztot és szállást adó gazdákat ugyancsak fel-szólították a kijárási tilalom betartatására.

A város hatáskörén túl is megtette a szükséges intézkedéseket: „Főbíró Úr, mint a helybeli Református Collegium curatora intézkedik, hogy a Tanuló Ifjúságnak Intő Beszédet tartassanak a Professzorátus által.”³

A fenti intézkedések hatékonyságáról egyértelmű bizonyítékunk nincs. Az viszont tény, hogy már 1831-ben olyan bejelentést kap a városi tanács, hogy egyes házaknál nemcsak a gazdák, hanem a lakók is „méri a sert és éjszakánként az ifjúság romlására tivornyáznak”. Az intézkedések siker-telenségére utal egy még későbbi bejegyzés is: „Bormérők a tilalom elle-nére cseléd nevezet alatt buja személyeket tartanak és a tanuló ifjúságnak egészsége rontására alkalmat szolgáltatnak.”⁴

Igy minden bizonnyal nagyapaünk dedapainak is volt okuk felsőhajtá-ni: „Ezek a mai fiatalok!”

JEGYZETEK

1. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Tan. ülési jegyzőkönyvek IV. A. 1011/a. 1827. VI. 15.
2. Ugyanott, 1829. VIII. 5. 348. oldal.
3. Ugyanott, 1830. aug. 6. 350. oldal.
4. Ugyanott, 1843. 325. oldal.

Tudományos tanácskozás helyesírásunk ügyében

Még 1979 elején — május 7-én — a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya *közzületi osztálygyűlést* tartott helyesírásunk ügyében. Az osztálygyűlésen *Keresztury Dezső, Fábrián Pál, Benkő Loránd, Deme László, Benczedy József, Farkas László és Szabolcsi Miklós* foglalkoztak helyesírásunk aktuális kérdéseivel.

*

A Nemzetközi Kárpát—Balkán Bizottság Konferenciája

A Kárpát-vidék és a Balkán néprajzi, Művelődéstörténeti kérdéseivel foglalkozó kutatók összefogó *Nemzetközi Kárpát—Balkán Bizottság* 1979. október 8—12-én Krakkó—Mogilanyban jubileumi konferenciát tartott fennállása húszéves évfordulójának megünneplésére. A jubileumi konfe-rencia két tárgykörrel foglalkozott; az építkezés és a pásztorkodás kérdé-seivel. A konferencián, amelyen a Kárpát—Balkán-kutatók nagy alakjai (*Vaclav Froelec, Ján Botik, J. V. Bromlej, N. N. Gracjanskaja, Ion Vladu-fiu, F. Midura, Anna Szyfer, Tereza Dombrowska, K. Makulski, A. Ra-taj, Mieczyslaw Gladysz, J. Czajkowski, Maria Gladyszova, Bagra Georgijeva, W. Jostowa, D. Tyllkova, Jozef Vařeka, Nicolae Dunăre, J. Štika, V. Marinov, An. Primovszki, Wanda Jostowa, Ewa Zawiejka* stb.) jelen-ték meg és tartottak előadásokat, vettek részt a vitában. A nagyjelentő-ségű konferencián a magyar néprajztudományt *Földes László és Bódi Erzsébet* képviselte.

MOLNÁR JUDIT és PÁLFFY ISTVÁN

Amikor a harmincas évek derekán a budapesti Angol Intézet, a *Yoland Arthur* vezette, nevezetes English Department mintájára egy másik angol tanszék megalapításának gondolata vetődött fel a magyarországi angolbarát körökben¹, *Fest Sándor*, a néhány évvel később ténylegesen is megnyílt debreceni angol tanszék első professzora az alábbiakat írta egy bizalmas feljegyzésében: „A magyarországi vidéki városok egyetemiei közül kétségkívül Debrecennek van elsőleges joga egy angol tanszékre. Az itteni ősi és híres kollégiumnak közel 300 éves kapcsolatai Angliával és az angol egyetemekkel és iskolákkal, Debrecen mellett szólnak.”²

Valóban, Debrecennek — elsősorban természetesen a debreceni kollégiumnak — évszázados és ugyanakkor igen szoros kapcsolatai voltak Angliával. E kapcsolatok nemcsak abban nyilvánultak meg, hogy debreceni teológusok gyakran fordultak meg Angliában, hanem abban is, hogy már a 17. század 60-as éveiben jelentős mértékű angolnyelv-tanulás folyt a kollégiumban. 1664-től adatunk is van arra, hogy a debreceni diákok serényen tanulták a szigetország nyelvét: az ő lelkesedésük készítette a kollégium nagy hírű tanárát, *Komáromi Csapkés Györgyöt* arra, hogy megírja az első magyarországi angol nyelvtankönyvet (*Anglicum Spicilegium* címmel jelent meg Debrecenben 1664-ben, *Karancsi György* kiadásában), amelynek előszavában megjegyzi, hogy a kollégiumban tanuló diákok valóságos „angol intézetet” hoztak létre a kollégiumon belül.³ A motiváló tényező *Komáromi Csapkés György* abban látta, hogy az angol nyelv segítségével a leendő teológusok, iskolavezetők elmélyültebben foglalkozhatnak tanulmányaikkal, szélesebb kitekintést nyerhetnek, és eredményesebben művelhetik a hitvédelem mesterségét.⁴ Hogy ezen túlmenően gyakorlatibb szempontok is hatottak volna az angolul tanuló debreceni diákokra, arra nincs közvetlen bizonyítékunk, de nyilvánvaló, hogy a nyelvet nemcsak eszméket közvetítő médiumnak tekintették, hanem a köznapi emberi érintkezés eszközeként is, hiszen a későbbiek során *peregrinus* diákként jó néhányan készültek Angliába közülük.⁵

Az *Anglicum Spicilegium* különben nem egyetlen bizonyítéka az angol nyelv debreceni kultuszának; a kollégium könyvtárában számos más egykorú angol könyv is őrzi az angolnyelv-tanulás e korai szakaszának az emlékét. Ugyanakkor jóval kevesebb nyomát találjuk annak, hogy ez a korai lendület a 18. század első felében is folytatódott volna. Igaz, e század első felében országszerte háttérbe szorultak az angol kapcsolatok, s csökkent az angol nyelv iránti érdeklődés, s csak a felvilágosodás évtizedeiben lehetünk újra tanúi élénkebb kapcsolatoknak s ezzel párhuzamosan erőteljesebb angolnyelv-tanulásnak. A debreceni angoloktatásnak ebben az időszakban már nem jut olyan kiemelkedő szerep, mint amilyen *Komáromi Csapkés György* debreceni működésének idején rendelkezett; Sopron és a késmárki liceum ragadta magához a hegemoniát, viszont az is

igaz, hogy az ez idő tájt Debrecenben diákokodó és itt angolul tanuló ifjak között olyan jelentős személyek nevére bukkanunk, mint *Pálóczy Horváth Adám*, *Németi Pál* és *Péczeli József*. A 19. század eleje, a reformkor — bármennyire is kedvezőek voltak a körülmények az angol kultúrával és civilizációval való kapcsolatok kialakítására, az angol nyelv tanulására — nem hozott jelentős változást, fejlődést a debreceni angol nyelvi művelődésben. Sőt egyre nyilvánvalóbbá vált az időközben kialakult „angol centrumok”, valamint Pest-Buda és a távoli alföldi városok közötti művelődési különbség: 1806-tól kezdve a pest-budai egyetemen már angol anyanyelvű lektorok látták el a nyelvtanítási feladatokat, a 40-es években pedig a pesti evangélikus gimnáziumban is megkezdődött az angol nyelvet mint „fakultatív” tárgynak a tanítása. Debrecenben ilyen lépésre csak a 60-as években került sor, igaz viszont, hogy ezt a lépést rövid idő múltán olyan esemény követte, amely által Debrecen ismét bejegyeztetett a magyarországi angolnyelvkönyv-írás történetébe: 1871–73-ban ugyanis megjelent első kiadásban, itt, Debrecenben *Psenyeczky Nagy Sándornak*, a kollégium tanárának Az angol nyelv levél szerinti oktatása, Robertson T. tanmódja szerint című nyelvkönyve. (A második kiadás Budapesten látott napvilágot 1877-ben.)

A szerző, *P. Nagy Sándor*, 1831-ben született Merényben. Apja református lelkész volt, ő maga a rozsnói, majd az eperjesi főgimnáziumban tanult. A szabadságharc után mint annak volt katonáját a császári seregbe sorozták be, s megjárta Olmütz hírhedt várfogházát is. Nyelvtanári működését 1860-ban kezdte a Református Kollégiumban; „a francia és az angol nyelveknek” — *Balogh Ferenc* adatai szerint⁶ — „1860-tól mint rendkívüli, 1869-től segéd-, 1872-től mint rendes tanára alkalmaztatott és tanított mindhaláláig”.

Két angol nyelvi tanfolyamot szervezett: kezdők és haladók számára, s e tanfolyamokat a kollégium tanári testületével egyetértésben kötelező főiskolai foglalkozásként írta elő. Nem tudjuk, milyen tankönyvet használt *Nagy Sándor* e kurzusokon, az viszont kétségtelen, hogy tankönyvét nem a kollégiumi tanfolyamok számára készítette, hanem alapvetően olyan angolul tanulni szándékozók számára, akik szervezett oktatásban nem részesülhettek, vagy nem állhatott módjukban nyelvtanári irányítás alatt tanulni.

Az angol nyelv levél szerinti oktatása Robertson T. tanmódja szerint — ha nem is az első magyar nyelvű angol nyelvkönyv (1842-ből származik az első, *Kis Mihály* munkája, melyet 1848-ban *Freyrech Imre* angol nyelvkönyve követett, majd 1853-ban a pesti egyetem magántanárának, *Dallos Gyula* *Lajosnak* magyar bázisú angol nyelvtana) — rendkívüli jelentőségű, mert a korabeli Németországban elterjedt, a magyarországinál jóval fejlettebb nyelvtanítási módszereken alapuló tankönyvek közül is a legstabilabbat, a Toussaint—Langenscheidt—szisztémát ültette át magyar nyelvi környezetbe, s a kor színvonalához mérten igen egészséges egyensúlyt tudott tartani az irodalomközpontú nyelvtanítás és a hétköznapi társalgási szövegeken alapuló nyelvtanítás között.⁷

P. Nagy Sándor könyve harmincegy ún. „levelet” tartalmaz, amely hatvan leckét foglal magában. A „levél szerinti” nyelvtanítással, azaz a nyelvmesteri „távirányítási” gondolatával *P. Nagy Sándor Thomas Robertson* közvetítésében ismerkedett meg. *Robertson* nyelvkönyve, azaz levsorozata *Neuer Lehrang der Englischen Sprache* címmel 1859–63 között jelent meg Berlinben, s hamarosan népszerű lett Magyarországon is, különösen a németajkú vidékeken, de adatunk van arra is, hogy a „színmagyar megyékben” is forgatták-használták *Robertson* könyvét. *Bük Géznak*, „az

összes gyógytudományok doktorának" a könyvtárában is megvolt a kötet, s igen valószínű, hogy P. Nagy Sándor is az ekkortájt Hosszúpályában élő tudós orvos-gyógyyszerészről, személyes jó barátjától kapta kölcsönbe a későbbi nyelvkönyv alapjául szolgáló kötetet.

Különös figyelmet érdemel Nagy Sándor munkájának előszava, ahol túl azon, hogy a nyelvtanulásról mint emberi szükségletéről értekezik, annak is hangot ad, hogy a magyar anyanyelvű tanulóknak magyar bázisú nyelvkönyvre van szüksége, mivel a német nyelvkönyvek a germán nyelvi alapokra épülve, nem számolhatnak a magyar nyelvi összehasonlítás (kontrasztivitás) lehetőségeivel. Külön hangsúlyozza az angol életforma megismertetésének fontosságát, ami szerinte külön vonzerőt gyakorolhat a tanulóra. Felhívja arra is — ami pedig még ma sem hatolt be kellőképpen az angol nyelvtanárak tudatába —, hogy „kiejtését tekintve, az angol nyelv a legnehezebbek egyike”; ezért hangsúlyozza, hogy a kiejtés mindig egyszerűen kell jelölni, s ezért szerkesztjé igen ügyes, számjelzéseket alkalmazó „hangoztatási kulcsot”.

Tankönyvének leckéi elméleti és gyakorlati részre oszlanak. A kiválasztott szövegrészeket sok szempontú, alapos nyelvi elemzésben mutatja be. A múlt század hetvenes éveiben még nem született meg a Vietor-féle direkt módszerű közelítés, érthető tehát, hogy a szövegek szó szerinti magyar fordítását minden esetben pontosan megadja a leckékben. (Ezt egyébként a Toussaint—Langenscheidt-féle nyelvkönyvek és a T. Robertson-módszerre épülő német nyelvkönyvek is megtették.) Külön érdeme viszont, hogy a szövegek szabatos magyar fordítását is közli.

A leckék beszélgetési részt is tartalmaznak. Ezekben az olvasmányok tartalmára vonatkozó kérdések találhatók, mintegy arra utalva, hogy Nagy Sándor nem egyszerűen grammatizáló, fordítási készséget fejlesztő segéd-eszköznek szánta nyelvkönyvét, hanem a beszédkészség fejlesztését is szem előtt tartotta. Ebből a szempontból külön is érdemes megjegyeznünk, hogy a gyakorlati életben előforduló társalgások gyűjtőcímmel számos jellegzetes angol társalgási kifejezést, különböző témakörökhöz (időjárás, étkezés, vásárlás stb.) kapcsolódó mintadialogust is közöl, s ismételnél felhívja a nyelvet tanulók figyelmét ezek fontosságára, sőt azt is ajánlja, hogy ezeket könyv nélkül tanulják meg. Az egyes olvasmányokból belül Lexicology (Szótan) cím alatt az új szavak és az új nyelvtani anyag problémáit fejtegeti, a Szókötés címszó alatt pedig mondattani kérdéseket foglalkozik. Gyakorlatok címen főleg angolról magyarra, illetve magyarról angolra fordítandó szövegrészeket ad, a helyes megoldásokat a soron következő levélben közli, hogy így ellenőrizhesse a tanuló a végzett munka eredményességét. Állandóan szem előtt tartja és tartatja az ismétlés fontosságát, ezért a leckék végére ismétlési kérdéseket iktat, amelyek a korábban el-sajátított nyelvtani-szótani jelenségekre utalnak vissza.

Nagy Sándor nyelvkönyve tehát a szövegfeldolgozás és a lexikai anyag fokozatossága szempontjából ténylegesen újat ad, módszertani szempontból akár még ma is helytállóan bizonyul. A nyelvtan területén azonban ő sem tudott jobbat alkotni elődeinél, illetve kortársainál: nyelvtanilag nem épülnek egymásra az egyes olvasmányok, túlságosan hamar ismerteti meg a tanulókat a különböző múlt időkkel, anélkül hogy használatukat mondattani összefüggésekben illusztrálná vagy gyakoroltatná. Egyszóval: a nyelvtani anyag tekintetében épp olyan következetlen, mint a többi korabeli tankönyv szerzője. Megbocsátható következetlenségek akadnak per-se a szótan területén is: az első húsz lecke keretében — mint maga is mondja — kb. ezer szót és kétszer kifejezést ismertet meg; ezekről azt állítja, hogy a leggyakrabban használatosak, de e „leggyakrabban használta-

tos szavak” közül hiányzik pl. a „table” (asztal), „door” (ajtó), „house” (ház) stb.

Ugyanakkor viszont sajátos és dicséretes nyelvpedagógiai következetességről tanúskodik a tankönyv módszertani felépítése. Az első részben (1—20. lecke) az új szavak jelentését rögtön magyarul adja meg, néhány esetben, elsősorban a francia eredetű szavaknál, az átadó nyelvre utal; elvéve színóimák bemutatásával magyarítja meg az ismeretlen szó jelentését. A második részben már gyakrabban szerepelnek angol nyelvű szómagyarázatok, s egyre szaporodik az idiomatikus kifejezések száma. A 41. leckétől kezdve (harmadik rész) kizárólag angol szómagyarázatokat használ az új szavak jelentésének bemutatására, s határozottan törekszik a megszerzett ismeretek rendszerezésére, újabb gyakorlatok segítségével történő rögzítésére.

P. Nagy Sándor tudatos nyelvpedagógus volt abban az értelemben is, hogy világosan látta a nyelvtanulást, az idegen nyelvet nyelvi anyagban is megismerkedés-művelődési, nemzeti, politikai jelentőségét is. Erről tanúskodik nyelvkönyvének utószava, a Végző is, amelyben munkája céljáról szólva ezt írja: „Munkám által közre akartam működni, hogy (ti. a nyelvet tanuló — M. J.) a magyar nyelv eleven csatornáján közeljék az angolhoz, s a közeledés eszközeire nézve ne álljon kiskorú gyámoltként a szomszéd nép uraló igája alatt.”¹⁸

A szellemi függetlenség eszméje évszázadokon keresztül összefonódott az angolnyelv-tanulással, a nyomasztó német—osztrák kulturális „fölnyel” szemben az angol kultúrával való kapcsolatterhes szükségessé váltának hangsúlyozásával,⁹ s Nagy Sándor debreceni munkásságát azért is övezte köztisztület a városban, mert e szellemi függetlenségre törekvést szolgált. Nyelvkönyvről nagy elismeréssel nyilatkozott a korabeli helyi sajtó: a DEBRECEN már az első levelek után dicsérelőleg szolt Nagy Sándor módszerének előnyeiről s a szerző erudíciójáról, s 1873 februárjig, az utolsó „levél” megjelentéig többször is méltatta Nagy Sándor nyelvpedagógusi erőit.¹⁰ Nem fukarkodott az elismeréssel a NÉPTANÍTÓK LAPJA sem: 1871. 187. számában olvashatjuk az alábbiakat Nagy Sándor könyvről: „Mindjárt az első lapokból kitűnik, hogy nemcsak alapos nyelvtanár, hanem jeles gyakorlati emberrel van dolgunk, ki mindkét nyelv sajátosságait ismeri és összhangba tudja hozni.”¹¹ Nagy Sándor valóban „jeles gyakorlati” nyelvpedagógus volt. A DEBRECEN „a szellemi élet emelkedése egyik legkiválóbb előharcosának” nevezi, s külön kiemeli, hogy „néki köszönhetjük a vasárnapi iskola életrekelését, mely által az iparos osztály, és az élő nyelvek kedvelői célszerű oktatásában részesülhetnek”.¹² 1873-tól miniszterileg engedélyezett tanintézetet tartott fenn, ahol hethetes (ma úgy mondanánk: intenzív) tanfolyamokat vezetett angol és francia nyelvből, valamint kereskedelmi és polgári levelezésből.

Mindez már számottevő idegen nyelvi kultúrát vagy legalábbis idegen nyelvi kultúráltság iránti igényt jelent, olyan fejlődést, amely mindenképp méltónak tűnik a korábbi debreceni hagyományokhoz. Nagy Sándor halálával (1878. április 22.) ismét visszaesés következett. Helyét ugyan hamar betöltötték (Csiky Lajos, majd az Edinburghból hazatért Bethlendi Endre oktatott a kollégiumban), de már az 1881/82-es tanévről azt jelentette az igazgatói tanács, hogy „hallgatók hiányában a haladó angol kurzus nem lehetett betanítani”. Ismét jelentős időnek kellett eltelnie, míg Debrecenben — csakúgy, mint országszerte — a századforduló táján újra fellendült az angol nyelv tanulása; ekkorra azonban teljesen megváltozott a modern vagy más szóval: az élő nyelvek oktatásának módszertani szemlélete. Vietor tanítása nyomán az anyanyelvi összehasonlítást elvető direkt

módszerek, köztük a Berlitz-módszer került előtérbe, ehhez kapcsolódóan új nyelvkönyvek láttak napvilágot, s váltak szinte egyik napról a másikra divattá (Modern School Series, Royal Readers és Pernet híres nyelvkönyve, a Teaching by Pictures), s Nagy Sándor „level szerinti” oktató könyve feledésbe merült. Pedig mint gondosan szerkesztett, alapos nyelvkönyv, s mint egy korszak debreceni művelődésügyének sajátos dokumentuma ma is megkülönböztetett figyelmet érdemel.

JEGYZETEK

1. Vó. Pálffy István: A debreceni angol tanszék negyven esztendeje, *Kossuth Lajos Tudományegyetem évkönyve*, 1978. Debrecen, 1979.
2. Idézi: Gál I.: In *Memoriam Sándor Festi; Hungarian Studies in English*, I. Budapest, 1963. 13–14.
3. „Vos etenim Angliam in afflictissima hac nostra Hungaria plantare et scholam Anglicam in schola hac Debrecina erigere quadamtenus epistitis, quum discenda lingua ista anglica, scriptis et operibus Doctissimorum Virorum vernaculis clarissimae, animum adhibulstis” — írja Komáromi Cispéks György a *Spicilegium* előszavában.
4. Vó. *Spicilegium*, 3–4.
5. A 17. és 18. század fordulóján már egyre kevesebb „peregrinus” jutott el Nyugat-Európába. Később Mária Terézia tiltó rendeletét is hozott, s csak ennek visszavonása után indult újra a „peregrinálás”, s a felfüggesztést követő tizenhat év alatt kb. 700 protestáns diák kapott útlevelet a kancelláriától (Vó.: *Höman* — az *Towson (Travels) 1798-as debreceni látogatásáról* szóló beszámolója igazolja, amelyben megemlíti, hogy Debrecenben számos olyan tudással talákozott (Benedek Mihály prédikátorról és Wespriemi Istvánról külön név szerint szól), akiket még Angliából ismert).
6. Balogh Ferenc: *A debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, 1904. 98.
7. Az angol nyelv tanításán belüli oktatási cél még az 1880-as években is „az angol nyelvű irodalom remekeinek biztos megértése”, „az angol nyelv oly mértékben való megtanulása, hogy a tanuló az angol irodalom termékeit eredetiben olvashassa”. Vó. Budapesti VI. ker. Felső Leányiskola *Ertesítője*, 1875/76.; Budapesti V. ker. Gimnázium *Ertesítője*, 1879/80.
8. P. Nagy Sándor: *Az angol nyelv level szerinti*... Debrecen. 1871—73. bejárataba tervez egy szikla illesztendő reliefet H. O. képevel. Pompás őtlet.
9. Vó.: *Fest: Sándor: The English Chair in Debrecen, The Hungarian Quarterly*, 1938/39. IV. 757—759.
10. Nagy Sándor könyvének fogadtatására I.: DEBRECEN, 1871. 127., 201., illetve 1873. 56.
11. I. h.
12. DEBRECEN, 1871, 201.

Halottaink

Bár hosszabb ideje betegeskedett, mégis megdöbbenéssel vettük tudomásul, hogy dr. Kardos László néprajzkutató, a Györfy Kollégium és a belőle kinövő NÉKOSZ mozgalom egyik alapítója, szervezője, főtükára, alig valamivel nyugdíjbavonulása után, 1980. március 3-án, 62 éves korában elhunyt.

1980. április 5-én, *Honfi István*, a Somogy megyei Múzeumi Szervezet nem rég kinevezett igazgatója hunyt el; váratlanul, 55 éves korában.

Pár nappal később, április 18-án, *Susán Barna*, a Központi Múzeumi Igazgatóság igazgatóhelyettese hunyt el, 54 éves korában.

Emléüket megőrizzük!

KULTURÁLIS KÖLCSÖNHATÁSOK A KÁRPÁTI PÁSZTORKODÁSBAN

FÖLDES LÁSZLÓ

A népek közötti műveltségi kapcsolatoknak, a műveltségi javak átadásának-átvételének kutatását Kelet-Európában igen elősegíti az a tény, hogy az itt élő kisebb-nagyobb népek nyelvileg igen heterogének. Hiszen a különböző szláv nyelvek mellett görögök és albánok, neolitikus nyelvcsaládhoz tartozó románok, finnugor eredetű magyarok élnek egymás szomszédságában. E nyelvi sokféleség, különösen az eltérő nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek különbözősége a legfőbb szor jól felismerhető teszi a jövevényszavakat, s ez fokozott lehetőséget biztosít szavak és tárgyak együttes vizsgálatának, vagyis hogy a szavak átadása és átvétele mögött meghúzódó kulturális érintkezések szálait felgöngyölítsük.

Nézzük meg közelebbről a kérdést a pásztorkodás területén. Nem kell különösebb képzettség annak felismerésére, hogy a székelyek, illetve általában az erdélyi magyarok nyelvében a juhászát számos kifejezése román eredetű, például a számadó juhász: a bács, a kisbojtár: *monyator*, a fejő-akol: *esztrenğa*, a kövér savó: *zsendice*, a juhtúró: *borozna*, s maga a tejfeldolgozásos pásztorszállás egésze: *esztrena*, mind román eredetű, legalábbis a magyarok a románoktól vették át.

Ha viszont a lengyel Tátra vidékének, a Zakopane—Nowy Targ környéki pásztorkodás szókészletét megismerjük, meglepetve tapasztaljuk, hogy benne olyan magyar eredetű szavak találhatók, mint *juhas*, *bojtár*, *rawasz*, *buńkos* (utóbbi vastag juhászbót), *chotar* és *gazda*. Az *esztrena* neve itt *szalas*, szlovákban *salas*.

Nemcsak az erdélyi magyarság körében, hanem az egész Északi-Kárpátok területén, tehát a kárpátukrán, lengyel, szlovák és morva lakosság nyelvében szembeötlő a román eredetű pásztorterminológia: a román *baciu* szlovákban *bača*, lengyelben *baca*, *bacza* (vesd össze magyar *bacsa*, *bacso* és a már említett bács); a román brinzá-ból kárpátukrán, lengyel, szlovák, morva *bryndza*; román *zár* „savó”-ból kárpátukrán, lengyel *dzer*, „ugyanaz”; román *jintija* „zsendice”-ből szlovák *zintica*, lengyel *zyntica*—*zencyca*; román *chiagă* „oltó”-ból kárpátukrán *kl'aga*—*kl'eg*, lengyel *klag*, szlovák *kl'ag*—*kl'aga*, morva *gl'aga*; román *strungă* „esztrenğa”-ból kárpátukrán *strunka*, lengyel *strąga*, szlovák *strunga* stb.

Erdemes megfigyelni, hogy a román eredetű szavak zömmel a tejgazdaság körébe tartoznak, ideértve a bácsot és a *monyator*t is; előbbi a számadóság mellett az esztenén a tejfeldolgozást végzi, utóbbi a fejéskor a fejő-akol nyílásához hajtja a juhokat.

Ha tehát a jövevényszavak tükrében vizsgáljuk az Északi-Kárpátok pásztorkodását, kifejlődésében szerepet kell tulajdonítanunk mind a magyar, mind a román hatásnak. A magyarságtól a kijáró csordához képest a szálláspásztorkodás jelentett névumot, s bizonyos mértékig a pásztorszervezet is magyar hatásra alakult ki (vö. *juhász* és *bojtár*); a román hatás pedig azért lehetett oly erőteljes a tejgazdaság területén, mert a román

bácsok valóságos mesterei a sajtőkészítésnek, nyilván azért, mert a római-latin magaskultúrából örítették meg e fejlett tejgazdaságot, kitűnő oltott-sajt-készítést.

Az efféle vizsgálatok csak akkor eredményesek, ha kellő körültekintéssel járunk el. Még így is adódnak talányos problémák. Az Északi-Kárpátokban többféle előforduló *Beszkid*, *Beszcsad* hegynevek albanból vagy albánnal rokon néptől származnak, az alapszó ugyanis albanban közszőként használatos magas hegy; havasi legelő értelemben. Van olyan felfogás amely szerint a *Beszkid*, *Beszcsad* hegyneveket a Balkánról felvándorolt pásztornépség adta, saját szemszögéből ítélve meg adott földrajzi elemek hasznosságát.

Nem kevesebb fejtorést okozott a magyar *szállás* szó eredete. Egyik elterjedt felfogás szerint a finnugor eredetű *száll* igéből képzett szó; azonban szóföldrajzi tények ezt az eredetét megkérdőjelezzik. A szó ugyanis nemcsak a magyarságnál és közvetlen szomszédainál van meg (szlovákban, lengyelben, románban, szerbben), hanem az oroszban is (*šalaš*), mégpedig a szibériai lakosságánál is, valamint több török (nem oszmán-török) nyelvben is. Amennyire valószínű, hogy a velünk közvetlenül szomszédos területeken a magyarból vették át a szót, annyira kevésbé lehet magyarból eredeztetni a távol-keleti és a különböző török népeknél való előfordulásokat.

Dankó Imre bulgáriai tanulmányútja

Dankó Imre 1980. március 19—29. között, a *Bolgár Kulturális Bizottság* meghívása alapján tiznapos tanulmányúton vett részt Bulgáriában. Szófiában a Bolgár Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete és Múzeuma archívumában végzett kutatásokat, Sumenben megtekintette a múzeumépítkezéseket és konzultált a berendezést, a létesítendő kiállításokat illetően. Az időközben odaérkezett munkatársaival — *Vargáné Szathmári Ibolya* és *Menyhárt Andrásné* — megrendezte a Déri Múzeum népművészeti kiállítását (Magyar bőrruhák a Déri György gyűjteményből) és résztvettek a *Sumeni Magyar Kulturális Hét* zárórendezvényein, 21-én résztvettek *Pliszkában* az ottani muzeológusok és más múzeumi dolgozók munkaverseny-értékelő gyűlésén és ismertette a Déri Múzeum, illetve a Hajdú-Bihar megyei Múzeumi Szervezet munkáját. Majd munkatársaival együtt *Vrbicára* ment, ahol a helyi múzeumot tekintették meg, majd *V. Tirnovóban* az egyetemen tett látogatást és folytatott megbeszélést N. Kolev etnográfussal.

Megemlékezés a bolgár állam fennállásának 1300 éves évfordulójáról

A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Szervezet, a Déri Múzeum bolgár kapcsolatai közismertek. Több munkatársunk járt kapcsolatfelvételre, tapasztalatcserére, tanulmány- és kutatóúton Bulgáriában, mintahogy nálunk is több bolgár muzeológus, kutató fordult meg. Munkatársaink valóságos bulgarisztikai központot építettek ki idők folyamán, aminek egyik látható jele a *Bolgár Tanulmányok* című sorozatunk. A bolgár állam alapításának 1300. évfordulójáról, 1981-ben, a nagy évfordulóhoz méltóan kívánunk megemlékezni. Erre az alkalomra megjelentetjük a *Bolgár Tanulmányok III.* kötetét és háromrészes tudományos ülésszakon számolunk be bulgarisztikai kutatásaink, tanulmányaink eredményeiről.

125 éve született, 80 éve halt meg Mirkovszky Géza, aki rövid élete alatt Debrecenben alkotta meg három monumentális művét: a már eltűnt két freskóját és a ma is látható, zenedebeli falképet.

Bécsben, a műgyetemen tanult, majd német építési irodákban dolgozott. A hazatért fiatal építész és festőművész Lotz Károly mellett ismerkedett meg a freskófestéssel. Restaurálta a jákói templomot, freskókat készített az új kőbányai templomba. Részt vett a millenniumi kiállítás tervezőmunkálataiban, *Ferster Kálmánnal* közösen tervezte nagyméretű színes plakátját, valamint elkészítette és a Képes Ujságban közölte a városligeti kiállítás hatalmas látképet. Festett, rajzolt, bútor, enteriőröket tervezett, építéseteket vezetett. Megszállottan gyűjtötte a népművészeti tárgyakat, vázlatfüzetekben naplószerűen rajzolta utazásai során a népi építéset, bútorzat, kerámia elemeit, ornamenseit. Iparművészeti alkotásai a szecesszió jegyében készültek, falfestményein pedig a népelet jól ismert jeleneinek is gyakran helyt adott.

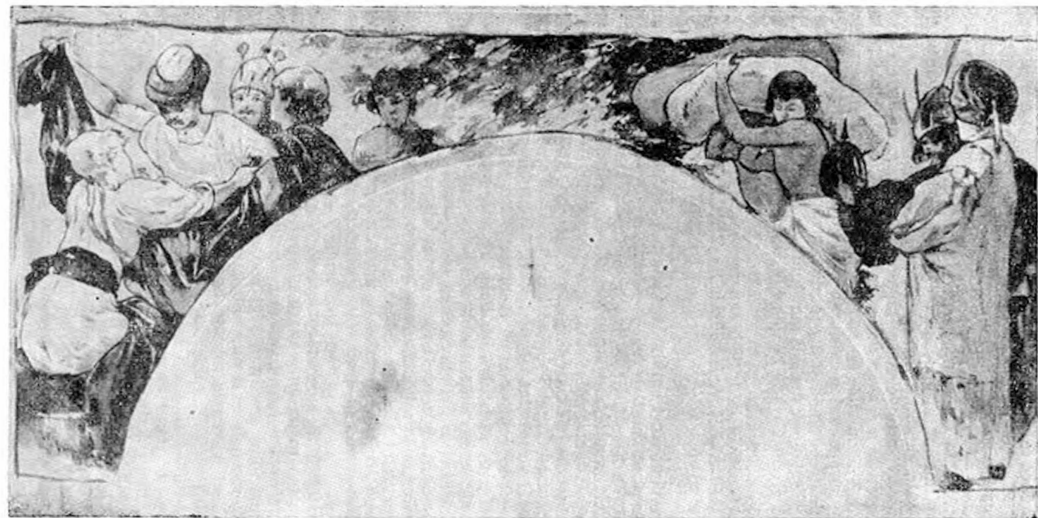
A régi, egyemeletes Aranybika Szálló díszterme 1892 nyarán leégett. *Mirkovszky Géza* 1893-ban, három hónap alatt festette meg az ötvenhat részletből álló mennyezeti és oldalfalon levő freskókat.

A mennyezetet öt mezőre osztott képen bálozókat s a nekik muzsikáló *Magyari Imre* bandáját láthatták a kortársak, valamint Debrecen zászlaját tartó hajdút és címert emelő leányt. Az oszlopok fölötti íves és félíves felületeken a tizenkét hónap és a négy évszak jelképes vagy konkrét, helyi jelenetekkel megfogalmazott freskóit láthatták. Az „Osz” kútnál álló és lovon ülő csikósokat ábrázolt a hortobágyi pusztán, a „Tél” Debrecen városképét a Nagytemplommal, a városházával, bundás, kucsmás járókélekkel. A kisméretű falfestmény-részleteket madarakkal, virágokkal, dekoratív részletekkel népesítette be *Mirkovszky*. Műve nem volt mentes közhelyszerű, negédes megoldásoktól, föltétlen erénye azonban a távlatok jó érzékeltetése, az építészeti és festészeti elemek összhangjának megtalálása s a helyi hagyományokhoz kötődés. A freskó rövid életű volt, az Aranybikát lebontották a század elején, hogy helyet adjon az 1913—14-ben épülő újnak.

Ugyancsak 1893-ban készítette a Kereskedelmi Akadémia dísztermének falképeit. A négy fal felső harmadában kereskedelmünk 4-4 „korszakát” festette meg: Árpád-kor 899—1000-ig, Izmaelita kor 1000—1301-ig, Olasz kor 1301—1526-ig, Német kor 1526—1630-ig, valamint Új korszak részt és Debreceni nagyvásár részleteket helyezett el még ugyanezen a négy falon. A kosztümös jeleneteket adó-vevő férfiakkal, nőkel és a kereskedés áruival népesítette be. A boltíves hajlatokban jelentek meg a kort jelző feliratok, virágfűzér, fegyver és árukból álló díszes részletek. Erénye ennek a sorozatnak, hogy az akadémikus festéset szokásos kellek-látárát (Merkur és mitológiai alakok) mellőzve, újszerűen, táji háttérben

Mirkovszky Géza freskórészlet. Debrecen. Középkori kereskedelem.

Mirkovszky Géza: Freskótér a Kereskedelmi Aakadémia falképeihez (akvarell). 1893.

jelenítette meg a magyar és idegen alakokat. Hibája a néhol erőltetett népieskedés (különösen a debreceni nagyvásár jeleneténél). A kortársak azonban nyilvánvalóan a debreceni jelleget szerették leginkább a falképén, szívesen nézegették a Hortobágyi pusztai részletét az alkudozó csikókkal, a feltűnő Nagytemplomot s a régi debreceni utcákat. Sajnálatos, hogy elpusztult ez a nemcsak méreteiben, de festői kvalitásaiban is értékes, értékes munka.

A Zenede mennyezetére 1894-ben készített mennyezetfreskó ma is épen látható. Ez a három debreceni mű közül a legfrissebb, legoldottabban festett, s leginkább Lotz modorához kötődő. A művész zenélő, finom alakokkal, virágokkal népesítette be hatalmas mennyezetképét, s ennek az épületnek rendeltetését így fejezte igazán ki.

A nagy falképek mellett magánházak díszítését is vállalta. Az ő munkája lehet a volt *Csanak ház* és egy *Domb utcai ház* kapudíszje.

ADALÉK A KASZÁLÓK TERÜLETMÉRÉSÉHEZ

Dankó Imre

Pár évvel ez előtt tanulmányt írtam a régi mértékek funkció- és jelentésváltozásos továbbéléséről (A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 321—355). Ehhez a tárgykörhöz csatlakozik az a szerény adalék, amit az alábbiakban adok közre a kaszálóterületek területméréséről.

A *Debreceni Ellenőr* c. lapban (IV. évf. 1877. 63. sz.) jelent meg a következő hirdetés: „A Tolvaj Mihályné féle s a Bánkon levő régi tíz boglyás kaszáló, a rajta levő épületekkel, 15 köblös rozsvetessel együtt minden órán eladó vagy kiadó.” A hirdetésben világosan kétféle boglyáról van szó: régi és új boglyáról. *Paládi-Kovács Attila* nagy összefoglalásában (A magyar parasztság régizsájkodása. Bp. 1979.) a boglyával, mint területmértékekkel is foglalkozik, és megállapítja, hogy a boglyák méretét nem ismerjük. Leírja továbbá, hogy a debreceni erdős puszták kaszálójának mértékegysége a *boglya* volt. Azaz az *egyboglyás* terület akkora volt, amelyről egyrends boglya szénát lehetett vágni (108. old.). *Balassa Ivánra* és *Balogh Istvánra* hivatkozva aztán megállapítja, hogy a régi boglyás terület 3500—4000; az újboglyás terület nagysága pedig 3600 négyszögöl volt.

A mérték jobb meghatározásához tudnunk kell, hogy a területmeghatározásnál nem az ún. *rudasboglyáról*, hanem a 8—10 rudasboglyából álló ún. *szekelesboglyáról* van szó. Bányi, fancieskai, pályi öregektől szerzett információim szerint a régi rudasboglyák is, és ennek következtében a szekelesboglyák is nagyobbak voltak, mint az újak. Régi boglyákat a múlt század legvégéig raktak. Lassan, szinte észrevétlenül tértek át az új, a kisebb boglyák rakására. Adatközlőim egyöntetűen azt állították, hogy azért raktak újabb kisebb boglyákat, mert *elgyengült a fiatalság*, nem nagyon bírták a nagy rudasboglyák hordását. Racionálisabboknak tűnik az, hogy a századforduló táján kevesebb lett a széna, fogyni kezdett a kaszálóterület, a megmaradt területeket jobban, nagyobb figyelemmel kellett kaszálni. Ennek a gondosabb, a korábbinál kisebb területről több szénát adó szénamunkának volt az az egyik velejárója, hogy a korábbi nagy szekelesboglyák helyett kisebbeket, de többet készítettek. Ez a módszer viszont nem nyújtott kellő felvilágosítást a kaszáló nagyságáról. Ezért hangsúlyozza hirdetésünk, hogy régi tíz boglyás kaszálóról van szó.

ADALÉKOK EGY KÖNYV SZÜLETÉSÉHEZ: LAMBRECHT KÁLMÁN LEVELEI LESZIH ANDORHOZ

VIGA GYULA

Az elmúlt fél évszázad magyar tudománytörténeti és életrajzi irodalmának minden bizonnyal egyik legnépszerűbb, legtöbbet forgatott könyve *Lambrecht Kálmán Herman Ottóról* szóló munkája.¹ Az „utolsó magyar polihisztor”-ról azóta kisebb könyvtárra való publikáció látott napvilágot, életrajzirójáról, *Lambrecht Kálmánról* azonban elsősorban csak a természettudományok művelői emlékeztek meg.² Igaz persze, hogy tevékenységének zöme az őslénytan és az ornitológia területére esett, néprajzi publikációit azonban — leszámítva a malmokkal kapcsolatos tanulmányait — még nem tárta fel az etnográfiai kutatás.³ Az, hogy *Lambrecht* rövid élete alatt (1889, Pancsova—1936, Bécs) egymástól olyan távol álló tudományokat is művelt, mint az őslénytan és az etnográfia, mindenekelőtt környezetével, annak személyes hatásaival magyarázható. Munkatársa volt két olyan jeles tudós, akik ugyancsak átfogtak munkájukban ilyen, egymástól távoli tudományokat. Az egyiket, *Herman Ottó* példáját és biztatását már sokszor említették: *Lambrecht* mesterének tudhatta az idős tudóst. Ritkábban említik viszont *Lambrecht* méltatói *Nopcsa Ferenc* nevét, aki mellett a Földtani Intézetben könyvtárosként dolgozott, s aki szintén publikált őslénytani és etnográfiai munkát is.⁴ *Lambrecht Kálmán* persze elsősorban természettudós volt. Az azonban, hogy a pécsi egyetem, melynek 1926-tól magántanára volt, 1933-ban öt bizta meg a néprajzi intézet megszervezésével, figyelmet érdemel. Úgy tűnik, hogy *Lambrecht* néprajzi tevékenységének alapos feltárása fontos feladat lenne néprajztudományunk számára.

E rövid közlésben *Leszih Andorhoz*, a *Borsod—Miskolci Múzeum* közel fél évszázadon át volt igazgatójához írott leveleit adom közre,⁵ amelyek véleményem szerint adaléku szolgálhatnak a *Herman Ottóról* szóló munka születéséhez s egyúttal *Lambrecht Kálmán* tevékenységének megismeréséhez is.

1.

Igen tisztelt Uram!
Budapest, 1915. III. 11.
Nagyon hálás vagyok azért a fáradságos szívességgért, amellyel szíves volt kimerítő levelet és 3 fényképet kezeimhez juttatni. Az egyik képet, mint az életrajzba be nem illesztet, köszönettel visszaküldöm, a másik kettőt azonban szíves engedelmével itt tartom és kllisirozhatni fogom a könyvhöz. A Budapesti Hirlapban megjelenend cikket nagy érdeklődéssel várom; ha azonban a háborús aktualitások kiszorítanák a lapból — amit nem hiszek, mert a B. H. mindenkor nagy híve volt H. O.-nak — úgy kérem esetleg a kéziratot. Peleházát jól ismertem, magam is jártam az öreg urnáj! Kadid dr. és Hillebrand barátom szintén közölték pár jó dolgot.

Abban azonban mindannyian tévedtünk, hogy H. O. hol született. Mert bizony Ó Breznóbányán született, láttam az anyakönyvi kivonatát. De hát nem akarta, hogy tónak mondják. *Herman Ottónak* Titkár úrhoz intézett 10 levele dátumához kötött kivonatolását is igen köszönöm. Hálás leszek, ha még megkapom a *Borsod Miskolci Közm. és Múz. Együlethez* intézett köszönő leveleimnek másolatát: mert H. O. ilyenekben excellenciát tudott adni.

Jövő héten valószínűleg Kolozsvárra megyek fiatalkori adatainak gyűjtése végett.

Azt bizonyára tudja már Titkár Úr, hogy a Barlangkutató Szakosztály a Szeleta bejárata tervezégy szaklábba illesztendő reliefet H. O. képeivel. Pompaó ábrák.
Munkám további folyamára is kérem szíves támogatását. Összinté tisztelttel
Kész híve: Dr. Lambrecht Kálmán, az Ornith. Közp. asszisztense

(Leszih Andor említett cikke a Budapesti Hírlap 1915. 142. számában jelent meg Ahol Herman Ottó pihent címmel; Kadid Ottokar [1876—1957] és Hillebrand Jenő [1884—1950] a magyarországi őskorutakat két vezető egyénisége volt; Ornith. Közp. = Magyar Ornitológiai Központ.)

2. Igen Tisztelt Collega Úr!
Hosszú idő után végre életjelt adok és sietek közölni, hogy Herman Ottó élet-rajza e hónap végén megjelenik. A kb. 18 íves munka kétféle kiadásban kerül a könyvtárra: a rendes kiadás sajnos a ma divatozó komiszabb fajta, de illusztrációi megröbő papírosan készül; az amateur kiadás 100 példányban félbörbe kötve, fa-mentes csontpapírral nyomódik. Ez utóbbin a lépek (összesen 30) természetesen igen szépek. Az olcsó kiadás ára előreláthatólag 40—50 korona lesz; a díszkiadás sajnos 300 kr. Mondják, hogy akadnak könyvbölcsek, akik kapkodják még az ilyen árú szamozott példányokat is.

Kiadom, Bíró Miklós igazán idealissimussal vágott bele a kockáztatóba, mert napjainkban ilyen könyv kiadása nagy rizikó, hiszen a magyar könyvgyógyászok királya: az iskolák nem vehetnek könyvet, mert nem futja. Eppen ezért Bíró Miklós a kiadás feltételül csak azt kötötte ki, hogy a munka szerzője a maga részéről is megteszen mindent a mű terjedése érdekében. Talán nem sérti a köteles szerzői szerényeséget, hogy erre vállalkoztam, hiszen Herman Ottó élte végig azt a színes, fordulatú, eredményesen gazdag életet, amelyet valószínű nem érdem volt, hanem kötelesség. Ez adja a kezembe a tollat, hogy egy kérdés és egy őszinte bizalmas kérdéssel forduljak Collega Úrhoz.

A kérdés az, hogy vállalja el munkám ismertetését valamelyik miskolci lapban és írja meg kérem, melyik lapba dolgozik. A példány természetesen nem a lap, hanem a Collega Úr címére lesz irányítva.

A kérdés pedig a következő. Abban az esetben, ha a fővárosi és a nagybőb vidéki sajtó rokonszenvvel fogadná a munkát — ami persze csak a megjelenés után 1-2 héttel válik el — lehetne e a munkát olyan formában propagálni, mint ahogyan azt kiadóm gondolja. Szerinte ugyanis — könyvkiadói tapasztalataiból indulva ki — a legjobb reklám az, amelyet a szerző maga csinál. Ő úgy gondolja, hogy Szegeden, Miskolcon és Debrecenben vagy másutt, szóval olyan nagyvárosban, ahova Herman Ottó életének erősebb szálai vezetnek, egy-egy felolvasást kellene tartanom Herman Ottóról, kiemelve ebben azokat a pontokat, amelyek az illető városra legjobban illenek.

Az a kérdés már most, hogy — kedvező kritikai fogadtatás esetén — lehetne e Miskolcon, mondjuk a Közműv. Egyf. egíse alatt egy felolvasást tartani, mondjuk május második felében; lehetne e azon közönségre számítani?

Ne értsen kérem félre: nem magamnak akarok reklámot csinálni, hanem annak az életnek a tanulságait akarom minél szélesebb körben szétharsogni, amelynek magyarabb, tisztultabb és szélesebb alig akadt még kultúráknak.
Az talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy nagyon kérem, tekintse ezt a levelet egyelőre szigorúan bizalmasnak és feleljen rá ugyanolyan őszintén, mint ahogyan el jelentem meleg üdvözlömetem
igaz híve

Dr. Lambrecht Kálmán
VIII. Práter utca 59/d. III. 32.

Bp. 920. IV. 13.

(Leszih Andor könyvismertetése a Miskolci Napló 1920. 126. számában jelent meg.)

3. Igen Tisztelt Uram!
Ma vettem f. hó 25. kelt szíves levelezőlapját és nagyon köszönöm úgy a meg nem érdemelt gratulációt, mint a felolvasásra vonatkozó híradást. Hígyje el kérem, nem volt nehéz Herman Ottó oly színes, eseményekben és eredményekben gazdag életét vonzónan beidézni; ami valóban így sikerült, igaz örömmre szolgálna. Öszintén mondom, nem magamért, hanem az öreg úr emlékéért, amely igazán követésre méltó különösen ezekben a nehéz időkben.

Részemről semmi akadályja sincs annak, hogy az előadás illetve felolvasást június 6-án tartsuk meg. Teljesen az urakotí függ, hogy délelőtti vagy esteire tűzik ki... Még arra kérem, írja meg, milyen Herman irodalom hányzik a múzeum könyvtárából, hogy magammal vihessen, amit lehet. Több dolgozatából tudomom is van s így azokat szívesen átadom a Herman collectio számára...

Lambrecht Kálmán

Bp. 920. V. 28.

A későbbi levelekből kitűnik, hogy Lambrecht Kálmán 1920. június 20-án tartotta meg miskolci előadását. A további három levél azonban nem tartalmaz a Herman Ottó-i, ill. a lambrecht-i életműre vonatkozóan fontos információit, így közlésüket nem tartjuk indokoltnak.

Lambrecht könyve népszerűsítéséért folytatott tevékenységéhez tudni kell, hogy az ellenforradalmi rendszer éppen akkor, 1920-ban fosztotta meg őt korábbi állásától, a Magyar Nemzeti Múzeum őslénytanának vezetésétől. Szerepet játszott ugyanis a Marx—Engels Munkásegylet létrehozásában, 1919-ben Modern múzeumi politika címmel haladó nézeteket tett közzé a gyűjtemények feladatairól. 1920—1926 között újságíróként dolgozott, míg 1926-ban Nopcsa Ferenc maga mellé vette a Földtani Intézetbe.

JEGYZETEK

1. Lambrecht Kálmán: Herman Ottó. Az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Budapest, 1920.
2. Gebhardt Antal: Lambrecht Kálmán élete és tudományos működése. Természet és Társadalom 1956/5. 287—289.; Tasnádi Kubacska András: Nagy magyar természettudósok. Lambrecht Kálmán. Budapest, 1958.; Alodiatoris Irma: Lambrecht Kálmán (1859—1956). Elővilág 1961/1. 44—49.; Tasnádi Kubacska András: A 30 éve megjeleint BUVAR alapítójára, Lambrecht Kálmánra emlékeznünk. BUVAR 1965/1. 4—5. stb.
3. Lambrecht Kálmán: A magyar malmok könyve. Budapest, 1914. (1911: A magyar számalom; 1913: A fűrészalom; 1914: A zúzmalom.) Gunda Béla nekrológiaiában már jelezte a Lambrecht-filológia várható nehézségeit: G. B.: Lambrecht Kálmán (1859—1936). Ethnographia XLVII. (1936) 120—121.
4. Nopcsa Ferenc kutatási területe elsősorban az őshüllők világa volt, különös tekintettel a dinoszauruszokra. A Balkánnal kapcsolatos tanulmányaitól azonban kiváló etnográfiai megfigyelésekben is beszámolt. Pl.: A legsötétebb Európa. Budapest, 1911; Úti jegyzetek egy amatőr etnográfus naplójából. Ethnographia XXXIV. (1923) 65—74.
5. A levelek Leszih Andor lányától 1979-ben kerültek a miskolci Herman Ottó Múzeum történeti adattárába. Leszih Andor életéhez és tevékenységéhez vö.: Huszár Lajos: Leszih Andor (1860—1963). A miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve IV. (1962—63) 207—216.
6. Alodiatoris Irma: i. m. 47.

Nagysikerű faksimile kiadványok

Az általánosan fennlévő és igen értékes eredményeket hozott honismereti- és helytörténeti tevékenység országsgazerte nagy érdeklődéssel fordult a mintegy 100—150 éve kiadott, ma már forrás számba menő népi- és országismereti íráskor, kiadványok felé. Azaz csak fordult volna, mert ezek a munkák szinte hozzáférhetetlenek, csak néhány példányban maradtak renn, ahol megvannak, onnan kikölcsönözhetetlenek. Ezen segítenő, adta ki hasonmás kiadásban (facsimile) Kecskemét Város Tanácsa a Vahot Imre által szerkesztett, gazdagon illusztrált kecskeméti ismeretűt, 1851-ből. Hasonló dicséretes tevékenységet folytat Baranya Megye Tanácsa is. Itt elsőnek Kiss Géza Ormánság című munkáját adták ki újra, majd Höbbling Miksa Baranya vármegyének orvosi helyirtára c. munkáját 1845-ből. A Höbbling-féle írás a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1845. évi pécsi vándorgyűlésére készült. Ugyanúgy, mint a nálunk, Debrecenben, az 1832-ben tartott vándorgyűlésre készült híres, Varga Geiza szerkesztette Hajdúmegye leírása című, alapvető kiadvány. A közlőgő centenáriuma nézve nem volna érdektelen nekünk is gondolni a Varga Geiza-féle könyv facsimile kiadásáról.

„MI LETT AZOKNAK A SORSA, AKIK NEM KÖLTÖZTEK KISPEREGRE?”

További adatok az egyekiek 18. századi szétszóródásához

KARACCS ZSIGMOND

Bencsik János legutóbb két alkalommal is foglalkozott az egyeki református lakosság erőszakos kitelepítésével, ahol felteszi a kérdést: „Mi lett azoknak a sorsa, akik nem költöztek Kisperegre?” Erre választ az ideiglenesen Árkuson megtelepedett családok sorsával foglalkozik. További kiegészítő adatokra szeretném a figyelmet felhívni. A török kiűzését követően a Habsburgok vezette katolikus restauráció minden eszközt megengedhetők tartott az ország rekatalizálás érdekében. Legjobban érezték ezt a katolikus egyházi birtokokon levő jobbágyságok protestáns lakosai, akiknél különös szigorúsággal alkalmazták azt a törvényt, hogy a jobbágyok kötelesek földesuruk vallását követni. Ennek ismeretében az egyekiek két lehetőség, a vallásváltás vagy a kiköltözés között választhattak, természetesen hajlandóság egyik lehetőség iránt sem volt bennük. A Rákóczi-szabadságharc és az azt lezáró szatmári béke csak ideig-óráig szüneteltette a protestánsok üldözését, ezért 1720-ban az újratelepülő Törökzentmiklósra háromévi adoménesség mellett már nagyszámú egyekit telepít *Almásy János* földesúr.² Az akkoriban nagyszabású migrációs hullám máshová is elsodorta az egyekieket, részben azonban számításaik valóra nem válása, bizakodásuk az üldözések megszűnésében és nem utolsósorban szülőföldszeretetük egy részüket visszaköltözésre ösztönözték, így Gyomáról és Békésről 1721–25 között négy család költözött vissza Egyekre.³ Nagyon sok zaklatásnak voltak kitéve a Törökzentmiklósra költözöttek is, *Erdődy Gábor*, az egyeki püspök-főispán lerombolni rendeli 1739-ben a református templomot és az előtte levő fatornyot, amiért a helytartótanácsnak fellebbeztek.⁴

Egyár viszonylag nyugalmasabb évtized után az egyekiek végső romlása 1768-ban kezdődött, *gróf Batthyány Ignác* egyi nagyrépost nyár derekán 152 családot, összesen 901 lelket elűldöztetett.⁵ Az egyeki püspök a református templomot kinyitatta, a lelkes bűtorait kihordatta a határra. Az 1769-ben a királynőhöz írt folyamodványukban panaszolják el szomorú sorsukat, akik már csak időlegesen megtűrt személyek maradtak szülőhelyükön, mert Egyekre Tiszadzsra és Foktöről (?) katolikusokat telepítettek.⁶ 1771-ben újabb kiűzték 59 családot, akik a rektor vezetés alatt húzódtak meg sátrakban és nádkunyhókban az úgynevezett Rektordombján. 1773-ban tizenkét folyamodó közül csak hatnak a visszatérést engedélyezte *gróf Batthyány* nagyrépost, míg magukat az uraság tetszése szerint viselik. 1774. május 12-én azonban az áttérni nem akaró egyekieket végleg kiűzték otthonukból, akik majd egyévi bujdosás után a *Vay család* jóvoltából telepedhettek meg az ohati puszta levő Árkus-ér partján, ahová deszkából templomot is építettek. Jelkészt és tanítókat tartottak. 1775-ben a Bácsban járt rektor elérte, hogy kereset nélkül indíthatott Szabolcs vármegyénél a református lakosok őrbi telkei visszaadásáért, a lerontott harmincegyházi újratelepítéséért⁷ és a templom királyi intézkedésig va-

ló zárva tartásáért. A megye az egyeki káptalant természetesen felmentette, csak a templomfoglaló plébános megbüntetését kérte a királytól. A mostoha viszonyok között Árkuson élő egyekiek bomlása, szétszóródása hamar megkezdődött. Már eredetileg maradtak Egyeken, akik áttértek, hozták újabbak is csatlakozhattak. A *Bencsik János* által említett Tiszafüredre és Csegére költözötteken kívül számosan távolabbi helyeken kerestek biztonságos lakóhelyet: Debrecenbe, Bakonszegre, Tiszadzsra, sőt a Bácskába szedtek el.⁸ Kutatásaim közben Földesen és Sápon megtelepültek nevével is találkoztam.⁹ Megoldást *gróf Teleki Sámuel* közbenjárása hozott.¹⁰ 1787. február 13-án királyi rendelet született arról, hogy a kiűldözött egyekieknek és karádiaknak az Arad megyében levő Kispereg puszta megülésre átadják. 1787. október 18-án érkezett a volt egyekiek legnagyobb része Kisperegre, *Szentiványi Sámuel* református lelkes vezetésével magukkal vitták az anyakönyveken kívül az úrasztali felszereléseket és a kilencvenöt fontos harangjukat is.¹¹ Itt kénytelenek vagyok *Bencsik János Fényes* *Eltre* hivatkozni adatait kiigazítani, mert az 1839-ben kiadott Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja... című munkában ez áll: „Kis-Pereg, magyar f. Batonyához egy órányira; 16 kath., 1113 ref., 10 zsidó lak., ref. anyateplommal. Ref. lakosai 1778-ban költöztek ki Egyekről Szabolcsvágyból...” Tehát a lélekszám nem 1400 1839-ben, jobban mondván 1828-ban, mert az ekkori adatokra támaszkodva írta *Fényes* a statisztikáját.¹² Tehát tudva azt, hogy 1768-ban vagy 1774-ben 901 lakost költöztettek ki Egyekről, ebből *II. József* népszámlálása 505-öt talált¹³ Árkuson, a hiányzó mintegy 400 személy a már fent említett helyeken kívül még számtalan más, csak hosszabb, módszeres kutatás útján kideríthető faluba kerülhetett. Így *Bencsik Jánosnak* ellentmondva véleményem az, hogy a népszámlálásakor Árkuson talált egyekiek zöme adta a Kisperegre költözöttek és 1828-ra természetes szaporodással is meghaladhatta létszámuk az 1100-at. A beköltözöttek és az árkusiai azonosításához legcélszerűbb eszköz a névazonosítás és leszármazási táblázatok készítése volna. Az sem valószínű, hogy a *Bencsik* által megállapított 1795-ig, tehát rövid hét-nyolc év alatt egy ötszáz lakost meghaladó település teljesen eltűnt volna, a visszamaradók száma nemigen lépte túl a 100–120 személyt. Az áttelepülés 1787 októberében volt, pontosításra szorul még *II. József* népszámlálásának Szabolcs megyében végzett időpontja, amit szintén nem valószínű, hogy a negyedik év utolsó hónapjaira hagytak volna.¹⁴

Végül szeretnék foglalkozni az 1768-as vallási zaklatások után Egyekről Földesre költözött *Héti* családdal. A család a Gömör megyei kismenektől lakott Héten volt birtokos már 1427 óta,¹⁵ Egyekre a 18. század első felében költözött *János* fia *András* egyeki jegyző, testvérei: *János* református lelkes, *György* katona volt, míg *Mihály* 1761-ben még Héten gazdálkodott.¹⁶ *András* (Hét, 1712—Földes, 1800) népes családjával az egyeki reformátusok egyik oszlopa volt, így az elsők között kénszerült Egyeket végleg elhagyni. Feleségével (1718—Földes, 1794) és hat felnőtt gyermekével költözött Földesre.¹⁷ A földesi református anyakönyvekben első ízben 1771. január 23-án találkoznak a nevükkel, ekkor két ifjabb *András* (Egyek, 1739—Földes, 1799) házasságot Földesen *Földesi György Katalin* leányával. A testvérek egy lány, *Erzsébet* kivételével, ki hajadon maradt, Földesen alapítottak családot, *László* (Egyek, 1745—Földes 1805) utódai, *János*, *Bálint* és *László* 1814-ben mint szatmárnémeti lakosok kaptak nemzeti bizonyosságlevelt Szabolcs vármegyétől.¹⁸ Ifjabb *András*, *Ferenc* és két lánytestvérül, *Eva* és *Mária* maradékai végképp megragadtak Földesen. Az utódok közül *János* (Földes, 1828. XII. 18.—1895 után) 1848-as honvéd,

verselgető ember volt, a szabadságharc után a katonafogdosók őt is elfogták, és huszárként szolgált tíz évet Galiciában. Az utódai kezén már csak az 1866–67-es kolerajárvány idejét irt verse maradt meg. A *Héti család* ma már nem él Földesen, elköltöztek, és leánygái utódai maradtak, a nevet viselő nótáigai az 1950-es évekre haltak el.

Héti János versét itt közlöm:¹⁹

Kolera-farsang

A fődesi fogadóba a borivók egyesombra
Csészeverődnek nihányan, bort töltettek örosokba,
Indulnak a Kíphát felé, Héti János háza felé.
Nagy danolásba merülnek. Kaput, ajtót püfögtetnek.
Mondja Héti: Ni a feje sok haramia nép ez?
Felesége egy pendelybe ugrott a pityar-középre.
Mert ott volt négy meleg kenyer, rakta a konyhába szegény.
Kik vótak ezen böles népek? Kit itt irok, ezek lesznek!
Marton Lajos egy örossal forgoldik, mint egy tussal.
Hunyadi László másikkal követi az elsőt soral.
Kovács Jozsi egy üveggel kínálgatja Héti renddel,
De Héti, hogy most nem issza, köszöni és adja vissza.
Máskor ű sem bánta vóna, ha a Kállóban bor vóna!
El ne felejtsem Tóth Lászlót, ű is fogott még egy kancsót.
Hogy a kolera bujára, jó emberét megkínálja.
De többen is vótak ezek, akiket itt megnevezek.
Bor nélkül való seregek, de „dallás” volt a mesterségek ...
Pédául, mint Veress Sándor, Nagy Mártonnal összepászól.
Rab János is néha néha, — igazatlan orgona
Médjára adott egy hangot, melyre más nem nagyon vágott ...
De nem volt olyan hallgató, mint Szöllősi Lajos Csapó.
Mert még Héti nem is tudta, hogy még Lajos is ott vóna.
Sápy Imre csak csendesen beszélgetett nagy szívesen.
Mintha epéje se vóna ... Ez csak egy jó emberfia! ...
Még Nagy János is jelen vót, de ű csak hallgatással vót,
Nem hagott senki lábára, csak járt a maga utjára.
Karacs József sóhajtozik, Hétinehez fohászodik:
Leszakadt a csizmám sarka, Hugom! Adj madzagot nosza!
No kapott is egy madzagot, kivél megabroncsoltattot
A leszakadt csizma sarka, így mehetett tovább rajta.
E mán mind csak meglehető. Történt ám egy szegényitő,
Ámbár Héti mindjárt kerte, kézbe kampóját ki vette?
Ezt a többi szegénylente. Akinél vót, csak nevette.
Ez elkövetett lármára, Beczki átal szalada
Egy nagy ménkü ráfűhúzóval, a szomszéd őtalmazására.
De Héti lecsendesítette, hogy a lármát ne nevelje.
De mikor ám megvirradott, Héti mindjárt elköcogott.
Es a kampót megtanálta. Szép csendesen hazahozta.
Ilyen furcsa esett véle. Ez a kolera-farsang vége.

JEGYZETEK

- Hajdú-bihari Napló, 1975. március 2. Dr. Bencsik János: Egy jobbágykőzség sorsa a XVIII. században. Múzeumi Kurír 1978. február 26. szám 19–22. old. Bencsik János: Az egyéki református jobbágykőzség sorsa a XVIII. század végén.
- Varga Gejza: Hajdúmegye leírása. Debrecen, 1862. 117. old. Soós Imre: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tisza-tájon. Szolnok, 1953. 40. old. Tóth Desző: A Hevesnagykunsági református egyházmegye múltja. Debrecen, 1942. II. kötet, 264. o. d.
- Ember Győző: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Békéscsaba, 1977. 135. és 166. old.
- Tóth Desző: i. m. II. kötet, 205–6. old. Scheffitsik György: Jász–Nagykun–Szolnok vármegye múltja és jelene. Pécs, 1935. 435. old.
- Borovszky Samu: Szabolcs vármegye. Budapest, é. n. (1900) 357. old. Bencsik jegyzetében Nyíri Sándor 1774. május 13-ra teszi ezt az időpontot, levéltári kutatások ezt az adatot tisztázhatják. Valószínűleg a Nyíri adata a megfelelő.

- Barscs János: A tiszántúli református egyházkerület történelme. Debrecen, 1908. II. kötet, 232–3. old.
- Barscs: i. m. II. kötet, 233. old. „A prépost már 1774. jún. 21-én felajánlotta nekik, hogy más faluba telepedjenek le, bár ezt nem érdemlik.”
- Varga Gejza: i. m. 117. old.
- A földesi és a sápi református egyházak anyakönyvei: Földes és Sáp.
- Gróf Telegdi Sámuel, a Telegi-téka alapítója 1785–87 között az akkor létrehozott Nagyváradai kerület királyi biztosa volt, amelyhez Szabolcs, Bihar, Békés, Csongrád, Csánád és Arad megyék tartoztak, alig hivatali kötelessége volt az egyetiek ügyének megnyugtató módon való elintézése.
- Mintegy 53–54 kg. — Szentiványi Sámuel 1786. IV. 24-ig földesi helyettes lelkész, ismeretlen Héti Andrásval való kapcsolata. Barscs János: i. m. II. kötet, 234. old. I. számú jegyzetében olvashatjuk: „Az Egyekből lett Kispereg tört. 1887. Figyelmező 1876: 231 l.”
- Fenyő István: Haza és tudomány. Budapest, 1969. 369. old.
- A birtokosok esetében Szabolcs megyében az 1833-as nemesi összeírást használta fel Fényes Elek, amint egyeztetésem alapján kitűnt.
- Szilágyi Sándor szerk.: A magyar nemzet története VIII. kötet, Budapest, 1898. 410. old. „1783 nyarán már össze volt írva az egész ország és 1787-ben összeállították ezen első hivatalos conscriptio eredményeit.”
- Borovszky Szabolcs i. m. 469–70 old. „A népösszeírásra és a felmérésre vonatkozó rendeleteket gyanús szemmel fogadta a vármegye. ... 1785-ben befejeződött az összeírás. — További tisztázásra ad lehetőséget a kiskunfelegyházi múzeumban felbukkant egyéki urbárium, amit sikerült a H.-B. m. L-ba közvetítenem.
- Borovszky Samu: Gömör-Kis-kont vármegye. Budapest, é. n. (1903) 54. old.
- Kempelen Béla: Magyar nemes családok V. kötet. Budapest, 1913. 48. old.
- Karacs Zsigmond: Földesi családok adataira és leszármazási táblái. Abécé-rendbe összeállított kéziratos gyűjtemény. Héti család. 1770. december 27-én Héti András és márváram a népet ... egy hónap múlva vagy én nem lakom Egyeken, vagy ti nem laktok; vagy mindnyájan katolikusokká lesztek”.
- Bikkel Górzó Bertalan: Szatmár vármegye nemes családjai. Nagykároly, 1910. 48. old.
- A földesi 48-as ifjúsági bizottság emlékműsora. Debrecen, é. n. (1948) 9. old.

Balassa Iván Herder-díjat kapott

A Herder-díj Kuratorium ajánlása alapján a Bécsi Egyetem az 1980. évi Herder-díjak egyikét *Balassa Ivánnak*, a magyar néprajztudomány kiemelkedő alakjának, a nemzetközi viszonylatban is számottevő *Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archivum* létrehozójának, több alapvető mű alkotójának, legutóbb a *Magyar néprajz* című nagy összefoglalás (*Ortutay Gyulával* közösen) készítőjének ítélte oda. A díj ünnepélyes átadása május 13-án lesz, Bécsben.

Litván történeti kiállítás Debrecenben

A Déri Múzeum és a Litván Forradalmi Múzeum, valamint más litván múzeumok között kialakult kapcsolatok, együttműködés eredményeként 1980. április 2-án *A litván forradalom útja* címmel időszakos kiállítás nyílt a Déri Múzeumban. A kiállítás anyagát részben a vilniuszi Forradalmi Múzeumtól kapott archív fotógyűjtemény, részben pedig a Déri Múzeum, illetve munkatársainak anyaga alkotta. A kiállítást *dr. Ónosai László* nyitotta meg.

GULYÁSBOJTÁR A BÜKK-FENNSÍKON (1900—1914 KÖZT)

FÖLDES LÁSZLÓ

Annak ellenére, hogy a magyar pásztorkodásról szóló néprajzi szakirodalom — nemzetközi összehasonlításban tekintve is — igen gazdag, s a magyar kutatás az európai élvonalba tartozik, még mindig számottevő hiányosságok is vannak, amelyeket az új, készülő Magyarság néprajza állattartás fejezetében kell pótolni. E vonatkozásban fehér folt például az északi hegyvidék, amelynek állattartás-pásztorkodás kutatása elhanyagolt; a kisebb közlések egy kézen összeszámolhatók, s ami van, az is egyenetlen. A keleti palócok (a Bükk és a csehszlovák határ közti területről) juhászatáról van egy alapos monográfia Paládi-Kovács Attila tollából, de ugyane területről teljesen hiányzik a nagyjóság- (ló- és szarvasmarha-), valamint a sertéstartás kutatása. A Börzsönyt érintően Zólyomi József, a balassagyarmati Palóc Múzeum vezetője publikált néhány cikket a nagyjóság-tartásról, de itt meg a juhászat nincs feltárva. A kettő közti mátrai pásztorkodásról meg éppenséggel annyit tudunk, amennyit a népdal mond: „A Vidrócki híres nyája csörög, morog a Mátrában.” Legújabbban az egri központú Palóc Munkaközösség vette tervebe e kérdések rendszeres felgyűjtését, kidolgozását. Ehhez minden apró adat nyereség, ezért is tesszük közzé egy vázlatos gyűjtésünket a Bükk-fennsíki marhapasztorkodásról. Anga István nekézsenyi pásztor gyerekként 1900—1914 közt bojtár volt apja mellett, „bikki gulyás”. A Bükk hegység tetején, Nagyvisnyótól 9—10 km-re. Pallavicini gróf tulajdonában volt a terület, egy 42 000 holdas nagybirtok része, ahol Mályinka, Nagyvisnyó és Szilvásvárad községbeli szarvasmarhák számára (540—550 db) béreltek legelőt. Olyan jó fűvű erdei tisztások voltak, mintarét, kaszáló. A jóságának volt nagy, ún. *teber* (jó lenne tudni, honnan származik e tájszó, ami az ország nagy részén ismeretlen —?), ez tányér alakú mélyedés, „huzamosan volt le a fenéki, akár egy tányér”, „tengerszem vagy mi volt ott!” — mondja adatközlőm —, ebben volt víz; „Virágos sár, Fekete sár” nevű tavak, soha nem száradtak ki. Az a gulyát, valamint az erdőbirtok azon részén mások által pásztorolt 200—300 csikót, 1200—1400 juhot el tudta látni vízzel. A gulyával más legelőn nem voltak; tavasszal egyenesen ide került ki a jóság. Az állattulajdonosok felmentek a grófhöz Szilvásváradra, befizették az árendát, tíz korona volt egy nyárra egy marha legelőbére; „drága volt, de jól meghízva jött haza a marha”. Mind nagy szarvú marha volt, „nevendék”: egy-két éves tinó, két éves ökör. Az ökröket aratásokor, hordásokor hazavitték, mikor elvégezték a munkát, megint kihozták. A tinók folyamatosan kint voltak őszig.

A jóság hajnalban három-négy óraker elindult. „Hallottuk, rázta a kolompot, csengőt. »Gyermek, kelj fel!« Volt két fekete kutya: »Te erre megy egyik kutyával, én erre.« Két ösvényen elindultunk, s megvolt, hol találkozunk.” Tizenegykor megittatták, akkor visszamentek a „délre” (délre), ott feküdt négy óráig, amint felkelt, ment egyenesen inni, „mi meg

utána a kutyával”, akkor kilencig legeltek. Jöttek, ahol délen feküdt, ott lefeküdt, s reggel háromig meg se mozdult a jóság.

A pásztorkodók kis házuk volt, fából persze, faszindely tetőhéjjal. Egy szoba volt, három prices benne: csikós, gulyás, juhász, ők „tanyáz-tak” ott. Volt benne kályha: „rakott sparhét”, ha esett az eső, ott melegedett a vacsora, meg szárították a szűrt: „Hűj, de cifra volt apámnak!”

A kisbojtárt, aki most az informátorom, a legelőről előreküldték, ha hideg este volt, hogy gyűjtsen be. Tavasztól őszig mindig volt hús: nyúl-hús, őz-hús meg birkahús, mert fülével kellett számolni, „oszt a fült le-vették”.

A kisbojtár időnként elkérezkedett apjától a gyerekekhez. „Mikor el-indultam: »Gyere vissza!« Kivette a zacskót, kivett egy papírpénzt: »Ne! De reggelre gyere vissza!« Reggelre ott voltam, de akkor azt mondta: »Früstkölj meg, feküdj le.« Arra adott, hogy szavát tartsam be.” — hogy reggelre ott legyen. A jóságok tulajdonosai, a gazdák minden szombaton jöttek a jóságukat sózni, a pásztorkodók hoztak kenyeret, dohányt. Az öreg pásztor visszagondolva hozzát teszi: „En már féltém mint gyerek szombaton, mert berügött apám.” Ilyenkor a kis, tíz-tizenkét éves fiúra járult az egész jóságért való felelősség. Az erdei tisztásokon a legelőtében-örzésben könnyebbséget jelentett a kisbojtár számára, hogy nem volt szántóföld, például kukoricás a közében, ami csábította volna a legelő marhát, s amiben az kért tett volna.

A legelőtési szezon József-naptól András-napig tartott, alábbi dátumkor hajtották ki, utóbbinál haza, bár sokszor csak akkor verték haza a gulyát, amikor leesett a hó.

Személyi változások a Déri Múzeumban

Az év elejével megvált munkahelyétől dr. Kilián István muzeológus, a Déri Múzeum Irodalmi Gyűjteménye vezetője, több neves irodalmi kiállításunk rendezője. Budapestre, a MTA Irodalomtörténeti Intézetéhez távozott. Helyébe előbb szerződéssel, majd kinevezéssel dr. Keresztes Lászlóné dr. Várhelyi Ilona került a KLTE Felnevelési Tanszékéről, ahol tanársegéd volt. Eltávozott Jobbágy László pályakezdő történész muzeológusunk is. Miskolcra ment tanítani, az egyik ottani középiskolába. Állását elve egy időben hozzánk került Román Márta, ugyancsak pályakezdő történész muzeológussal töltöttük be, miután az ő munkahelyét a felettes hatóság megszüntette. Román Mártát eredetileg a Soó-féle bélyeghagyatékából szervezendő múzeumi bélyeggyűjtemény gondozására vettük fel. A nagy értéket képviselő, nemzeti vagyonnak minősülő, az országos Bélyegmúzeum érdekeit szolgáló hagyaték azonban nem került a Déri Múzeum közvetlen gondozásába s így Román Márta állását meg kellett szüntetni.

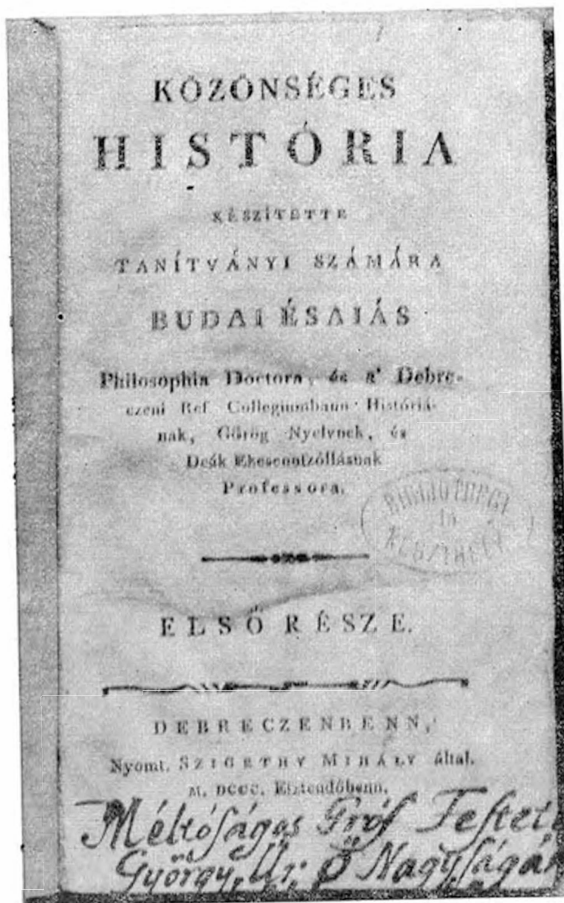
Megindultak a Debreceni Irodalmi Múzeum előmunkálatai

Az irodalmi gyűjteménynek és egy irodalmi állandó kiállításnak helyt adó Borsos villa felújítási munkálatai megindultak. Az épületet előreláthatólag az év közepén adják át múzeumi célokra. A felújítással és átalakítással párhuzamosan folynak a létesítendő állandó kiállítás — Debrecen és a magyar irodalom — előkészületei, beleértve a forгатokönyv előkészítését is. A kiállítást, ami az év legvégén fog megnyílni dr. Keresztesné dr. Várhelyi Ilona rendezzi.

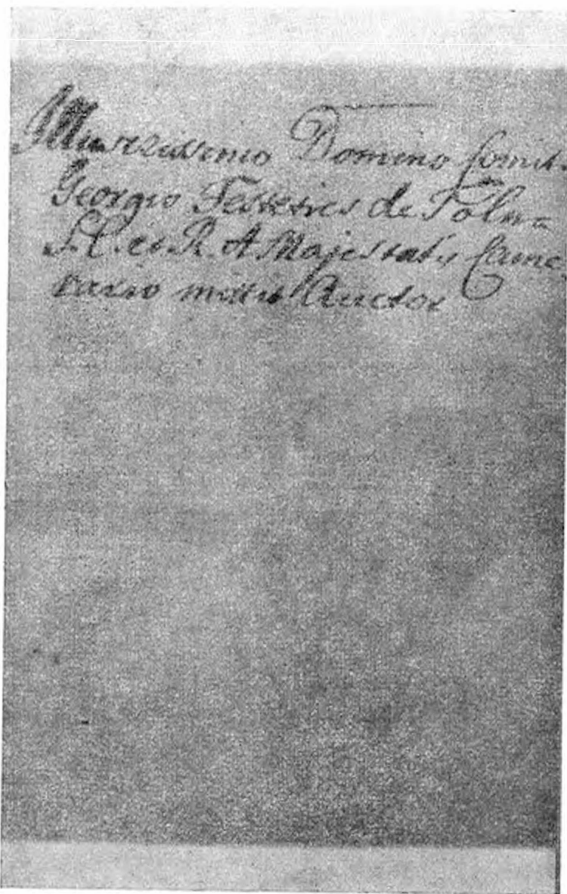
A magyar reformkor két kimagasló szellemének, a debreceni tudós professzor Budai Ézsaiásnak és a keszthelyi irodalom- és művészetpártoló grófnak a kapcsolatát nem tartja számon sem az irodalomtörténeti, sem a család-történeti kutatás. Pedig a keszthelyi Helikon Könyvtárban őrzött dokumentumok alapján ez a kapcsolat nem csupán létezett, hanem sok éven át termékenyen gyümölcsözhetett is.

Budai Ézsaiásról köztudott, hogy szerteágazó tudományos érdeklődése mellett ő volt a magyar nyelvű iskolaügy egyik kimagasló vezéregyénisége a 19. század első évtizedeiben, aki nemcsak a magyar nyelvű tankönyvek megírásában vállalt magára úttörő szerepet, hanem az iskolaügy elméletében, a magyar nyelvű tantervek kidolgozásában és elfogadtatásában is korát megelőző érdemeket tudhatott magáénak. *Oskolai magyar új új átlátás...* című munkájában már 1804-ben lefektette, 1807-es *Ratio institutionis*ában — a híres „álmosdi Ratió”-ban — pedig részletesen is kidolgozta a kollégiumi oktatás magyar nyelvűvé tételének elméleti és gyakorlati követelményeit. Az „álmosdi Ratio” nem került ugyan bevezetésre — megakadályozta ezt az egy évvel korábban (1806-ban) kibocsátott *Ratio educationis publicae*, amely Magyarország egész területére kötelező tantervet írt elő —, Budai Ézsaiás pedagógiai módszere, magyar nyelven írt történeti és filozófiai tankönyvei azonban hivatalos jóváhagyás nélkül is elterjedtek, s klasszikus műveltségű tanulók nemzedékei neveltek fel rajtuk.

Festetics György gróf származását, nevelését, életútját tekintve egészen más világban élt, mint a tudós debreceni szuperintendens. Életének céljai között azonban nála is előkelő helyet foglalt el a magyar nyelv ügyének támogatása. Fiatal katonatisztként — 1790-ben — azért került összeütközésbe az udvarral, mert támogatta tisztársainak a magyar nyelvnek a hadseregben történő bevezetésére tett javaslatát. Ez az összeütközés kettétörte katonai és állami pályafutását, ám keszthelyi birtokára hazatérve még nagyobb erővel vetette bele magát a nemzeti kultúráért, mindennekelőtt a magyar nyelvű irodalomért és iskoláztatásért folyó küzdelmekbe. Irodalompártoló tevékenysége — a helikoni ünnepek rendezése, a pályadíjak, az írőknek, költőknek juttatott pénztámogatás, a könyvek kiadásában való buzgósága — közismert. Nem kisebb a jelentősége annak a nagyon tudatos, széles körű oktatási programnak, amelyet Festetics György Keszthelyen történt végleges letelepedése után folytatott. Iskolákat alapít, gondoskodik iskoláiban a legszínvonalasabb tanárok, oktatók működéséről, ösztöndíjakat, bentlakó intézeteket — konviktusokat — hív életre; minden eszközzel hozzájárul, hogy az ország „kiművelt emberfői” hazája lehessen. Iskolaprogramjának mindvégig középpontjában áll a magyar nyelvű oktatás ügye. Nemcsak az általa alapított középiskolákban, hanem az ugyancsak általa megteremtett gazdasági főiskolán, a

Címlapkép. Keszthely, Helikon Kvt. Hist. Hung. 961.

Budai Ezsaiás ajánlása a „Régi tudós világ históriája” keszthelyi példányának előzéklapján. Keszthely, Helikon Kvt.

keszthelyi Georgikonban is bevezetetti a magyar nyelvű tanítást, s ösztönzi a Georgikon professzorait magyar nyelvű tankönyvek megírására is.

Ezen a ponton érintkezett életútja Budai Ezsaiás törekvéseivel. Tovább erősítette a kapcsolatot az a tény, hogy Festetics György 1794-ben — ugyanabban az évben, amikor Budai elfoglalja katedróját a debreceni kollégiumban — megalapítja a somogycsurgói református gimnáziumot. A kezdetben csak alsóbb osztályokkal működő iskola 1798-tól már teljes gimnáziummá — tehát a felsőbb, klasszikai osztályokat is magába foglaló intézménnyé — válik. 1799—80-ban itt tanít Csokonai Vitéz Mihály, két évvel később pedig olyan tanárok állnak az iskola élén, akik külföldi egyetemeken szereztek meg tudásukat.

Minden bizonnyal a somogycsurgói protestáns iskola alapítása és fenntartása is hozzájárult, hogy Festetics György érdeklődést mutatott Budai Ezsaiás működése iránt. De e konkrét szál hiányában is bizonyosak lehetnénk benne, hogy a keszthelyi gróf figyelmét nem kerülte volna el a magyar szellemi élet olyan kiválósága, mint éppen Budai Ezsaiás. Minden esetre tény, hogy a Festetics család könyvtárában Budai Ezsaiásnak nyolc munkája található meg, valamennyi eredeti kiadásban, nagyon gondosan bekötve, közülük kettő a szerző saját kezű ajánlásával Festetics György számára.

Az 1800-ban Debrecenben, Szigethy Mihály nyomdájában megjelent *Közönséges história* címlapján található dedikációt a könyvkötő a mű körülvágásakor megcsontkította ugyan — épp a szerző aláírását vágta le! —, a másik bejegyzéssel való egybevetés azonban nem hagy kétséget afelől, hogy emez is Budai kezétől származik. Az ajánlás így szól: *Méltóságos Gróf Festeti[cs] György Úr Ó Nagyságá[nak]* [— — — Budai Ezsaiás — —]. Az 1802-ben kiadott *Régi tudós világ históriája* előzéklapján pedig a következő latin ajánlás olvasható: *Illustrissimo Domino Comiti Georgio Festetics de Tolna s(acrae) C(oronae) et R(egis) A(ustriae) Majestatis Camerario mittit Auctor.*

A szerzői ajánlással küldött könyveket minden bizonnyal levélváltás kísérte. Ennek — egyelőre — nem találtuk nyomát az Országos Levéltárban őrzött Festetics-iratok között. Am a kapcsolat tényét e dedikációk mindenképpen bizonyítják. Ami mármost a kapcsolat tartalmát illeti, bizonyosak lehetünk benne, hogy Festetics György épp a már emlegetett csurgói gimnázium ügyei kapcsán — amelyekre mindig nagy személyes gondot fordított — kereshette a debreceni professzor műveit, akár csak személyes érdeklődése kielégítésére, akár pedig az ország legnevesebb protestáns pedagógusának tankönyvei iránti, úgymond, hivatalos igénye miatt. Nem zárhatjuk ki azt sem — bár pozitív adat nem szól róla —, hogy az éppen ekkor Csurgón tanító Csokonai lehetett a közvetítő mecénása és egykori professzora között.

A mai olvasó számára azonban Festetics György és Budai Ezsaiás kapcsolatának legfontosabb tanulsága az, hogy a 19. század első évtizedének e két nagy egyénisége túl tudott lépni az őket elválasztó személyiségbeli, társadalmi, felekezeti különbségeken, s meg tudták találni azt a közös pontot — a nemzeti nyelvű oktatás ügyét —, ahol törekvéseik találkozhattak. S bár „*Debrecen és Patak / Messze estenek / Ide, hol a Musák / Nem is esmértettének*”, e kapcsolatnak is szerepe volt abban, hogy Csokonai előtt felmerüljön annak látomása, hogy:

De tán jó
Oly idő,
Melyben nékünk
A vidékünk
Uj Helicon lesz.

VARGA GYULA KÖNYVÉNEK NÉPESEDÉSTÖRTÉNETI TANULSÁGAI*

KOVÁTS ZOLTÁN

A gazdaság-, a társadalom-, a közigazgatás-történet, a néprajz kutatási módszereit és eredményeit egyaránt egyesíti a Kismarja-monográfia, de jelentős hely jut a népesedési kérdéseknek is. A lassan kibontakozó magyar történeti demográfiai szakirodalom magáénak vallhatja ezt a könyvet. A munka legnagyobb érdeme a múlt átfogó szemlélete. Figyelmünket most csak a népesedési viszonyok elemzése során alkalmazott módszerekre és eredményekre irányítjuk. Ezzel nem szeretnénk a mű komplex szemléletének értékét csorbítani, csak a helytörténeti kutatások sokrétű lehetőségeire kívánjuk a figyelmet felhívni, arra, hogy a helytörténeti kutatások hogyan is szolgálhatják az országos és európai történeti demográfiai feltárásokat.

Történeti demográfiai szempontból a munka alapvető érdeme, hogy a népesség számát, fejlődését, mozgását vizsgálva nem elégedett meg a legrégibb adóösszeírások számszerű adatainak feltárással — a legtöbb helytörténeti munka még ma is megragad ezen a szinten —, hanem bevonta az elemzések körébe az egyházi házasságkötési, keresztelési, halotti anyakönyveket, valamint a tanácsi jegyzőkönyveket. E három különböző jellegű forráscsoportban feltűnő *névanyag* alapján határozta meg a faluban élő családok számát időszakról időszakra. A vizsgálódásnak ez a mélysége vezet el a reális és sokszínű eredményekhez: ez a jövő történeti demográfiai kutatásának útja.

A török hódoltság, a felszabadító háborúk nagy anyagi romlást hoztak az ország népére, de a tisztult táj elnéptelenedését a régi tanulmányok eltűntözték, mert a forráslemelések nem voltak elég gondosak. Mit látunk Kismarja esetében? Egy 1692-es megyei portális összeírás 23 adózót vesz fel. Az 1731–34. évi jegyzőkönyvek visszautaló adatai alapján további 71 család jelenlétét lehet bizonyítani a 17. század végén (51. p.). Ezzel a meglegő, de a valóságot jól megközelítő eredménnyel meg is elégszik Varga Gyula, de nagyon helyesen állapítja meg, hogy a 94 családfőt csak minimálisnak kell tekinteni, „... hiszen nem bizonyos, hogy három év alatt minden név felbukkanhatott a jegyzőkönyvekben.” „Ha ehhez hozzávesszük az e korra jellemző kb. 10 fő mozgó létszámot, akik csak időszakosan bukkannak fel a forrásokban, máris 100 fölé emelkedik azoknak a családoknak a száma, akik a 17. század második felében a falu népességét alkották.” Ez a helyes feltáró módszer és szemlélet egy község össznépeségének meghatározására, amikor még nincs népszámlálási adat. A Varga Gyula által közölt adatok azonban alkalmasnak adnak még további következtetésre is. A 2. mellékletben (226–250. p.) közli az 1650 és 1950 között a községben folyamatosan, legalább egy fél évszázadon át élő

családok névsorát. Ebből az tűnik ki, hogy a halotti és házasságkötési adatokat figyelembe véve, 1700 előtt legalább 130 család élt a községben.

A török hódoltságot tehát 600–700-as összlélekszámmal vészelte át a község, s ez is csak a minimum. Ez a népesség, amelynek leszármazottait ismerjük. De ebből a községből is történhetek kirajzások. Kismarjának a török kort átvészoló népessége is segíthette — ha kismértékben is — új települések kialakítását. Helytörténeti szakirodalmunk ebből a korból tele van olyan megállapítással, hogy „a község benépesül”, „ekkor és ekkor alapítják”, de hogy ez az etnikailag magyar tömeg honnan is érkezik, ezt vagy nem, vagy alig tárják fel. Helytörténeti kutatásunk ennél a szintnél még nem tart. A Varga Gyulához hasonló mélységű kutatások mutatják meg reálisan a török kort átvészoló népesség nagyságát. Előszörban nem a Felvidékről, nem a Dunántúlról beköltöző tömeg tartotta meg a Tiszántúlt, a Duna—Tisza közét magyarnak, hanem a földjéhez ragaszkodó, itt élő nép.

E kérdéssel azért foglalkozunk kicsit hosszabban, mert a legújabb nemzetközi és hazai történeti demográfiai kutatások, így Varga Gyuláé is, megmutatják, hogy nemcsak a 17–18. században, de még a 19. század első felében is rendkívül csekély a népesség belső növekedése, természetes szaporodása. A korábbi magyar helytörténeti irodalomnak, helytörténeti kutatásoknak meglehetősen általános hibája, hogy a szerzők nagy többség föltételezi, hogy a 18. században gyorsan növekedett népességünk. Az új kutatásokból megtudjuk, hogy az évi természetes szaporodás nem lépi túl — nagyobb időszakot vizsgálva — az öt ezreléket. Ha a rossz halandósági viszonyok miatt kicsi a természetes szaporodás, akkor a gyors népességnövekedést csak beköltözésekkel magyarázhatjuk. Újra eljutunk a „honnani” kérdéshöz. A legtöbb esetben azonban az a kérdés nyitja, hogy a 17. század végi és a 18. század eleji népességet — kellő forrásanyag vagy feltárás hiányában — alacsony határozzák meg.

Varga Gyula könyvében a kiinduló népességi helyzet gondos tisztázása után a *népesedési folyamat bemutatásán* van a hangsúly. A munkát méretei is imponálóak. A közigazgatási iratanyag felhasználásán kívül ebben a kérdésben legfőbb forrás az anyakönyv. 449 familia több generáción át élt a faluban, 568 család időszakosan. Ez a demográfiai elemzés 2369 házasságkötési, 13 756 keresztelési és 7899 halálozási adata támaszkodott. A fent említett 449 familiáról olyan vonaldiagram készült, amely egyenként mutatja be, hogy ezek mikor és meddig éltek a faluban, továbbá mikor tűnnek elő a közigazgatási iratanyagban. A diagramokról leolvashatjuk, hogy a hét legteljesebbnek látszó összeírás névanyagának feldolgozása után is csak az egyházi anyakönyvből nyerünk tudomást 109 familia meglétéről. Ez is azt bizonyítja, hogy csak az anyakönyvek feltárással lehet reális eredményekhez jutni. Ezt támasztja alá a 4. melléklet, amelyik megmutatja, hogy az egyes összeírásokhoz viszonyítva az anyakönyvekben mennyivel több családról nyertünk adatot. Az 1692–1728 közötti összeírásokat csak a jegyzőkönyvekben szereplő névanyaggal veti egybe, mert az egyházi anyakönyv vezetése csak 1733-ban indul. De az anyakönyveknek (házasságkötők és halottak életkora alapján) retrospektív értéke is van. Ez a lehetőség még kiaknáztatlan.

Osztapos diagram (3. melléklet) szemlélteti összegzően fél évszázadról fél évszázadra a további élő és az újonnan felbukkanó, valamint a kihalt vagy elköltözött családok számát.

A több generációt a faluban megélő familiák közül 100 paraszteszádnak törzsiági leszármazási táblázatát is láthatjuk (5. melléklet). Minden esetben egy kis grafikon szemlélteti a család „életvonalt”, hogy hány

* Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig). Debrecen, 1978. Al-földi Ny. 291 p. — Közlecebről a II. fejezet (A nép és föld) 47–78., a III. fejezet (A társadalom organizmus) 137–141.; A Függetléc 257–278. oldalairól.

ágon (fi) él tovább. Ennyi bizonyító anyag után nem kételkedünk a végső konklúzióban: „Ha azonban az egyes családok „életvonalait” vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a családok 49%-ánál, vagyis majdnem felénél valóságos parabolákat kapunk, vagyis a 19. század eleji gyors népesedés után rohamos elnéptelenedés jelentkezik” (75. p.).

Varga Gyula munkájának további értéke az, hogy szemléletesen és tényyszerűen mutatja be a népesség mozgását, *migrációját*. A török hódoltság meglazította a feudális kötöttségeket, s a refeudalizáció a tisztántúli területeken sohasem vált teljessé. A népesség viszonylag szabadon mozog. Az átmenetileg meglepedő családok száma Kismarján 1701—1750 között 79; 1751—1800 között 77; 1801 és 1850 között 142. A feltárás arra is lehetőséget ad, hogy az átmenetileg meglepedők társadalmi helyzetét, foglalkozását, a meglepedés okát is legalább felértsükben meg lehessen határozni (49. p.).

A demográfiai folyamatok történeti elemzésében a fő figyelem mégis a belső összefüggések megismerésére irányul. A *házasságkötések* elemzése azt mutatja, hogy sok az exogám, más falubelivel kötött házasság. Ez biológiai szempontból kedvező jelenség. Az exogám házasságokból megszülető a falubeliek kapcsolatának földrajzi köre és mértéke. Ezt szép térkép szemlélteti. „A férfiak a 18. században átlagban 23, a nők 21 éves korukban léptek házasságra.” „A házassuló férfiak életkora a 18. században 4—5, a 19. században 5—6 évvel magasabb a nőknél” (60. p.). Mindkét összefüggés arra mutat, hogy tudatoson törekedtek a lehetséges termékenységi időszak megrövidítésére. Ez is az egyik oka annak, hogy ebben a községben az egy családra jutó gyermekek száma kevesebb, mint ahogy ezt más tisztántúli mikrofelmérésekben tapasztaltuk.

Az anyakönyv adatai alapján megállapíthatóvá vált a *családokban született gyermekek átlagos száma*. Azokban a „teljes” családokban, amelyekben az egyik szülő halotti adata is megvolt, az 1741—1750 közötti évtizedben átlagosan 6,8 gyermek született, az 1751—1760 közötti közötti házasságokban pedig 7,2. Ez megegyezik a hasonló mélységű kutatások eredményeivel (Csuróg, Hajdúnánás, Endrőd). Az azonban meglepő, hogy a tisztántúli területen is a 18. század végétől kezdve csökken a születések átlagos száma családonként. 1810-ig még kismértékben (átlag: 5,0), ettől kezdve egyre jobban. Az 1831—1840 közötti közötti házasságokból családonként átlagosan már csak 3,5 gyermek születik, 1891 és 1900 között mindössze 2,5 (7. táblázat, 64—65. p.). Ez a jelenség, ha nem is olyan mértékben, de megegyezik az ormánsági, a sárközi és a somogyi egykére vonatkozó kutatási eredményekkel.

Varga Gyula elemzése több, másféle összefüggést is bemutat az egyes időszakok termékenységi viszonyairól. Viszonylag legkevésbé dolgozta ki a *halandósági viszonyok* témáját. A legjellemzőbb adatokat azonban itt is megtaláljuk a magas csecsemő- és gyermekhalandóságról, az alacsony átlagos életkorról, a járványokról.

A munka tükrözi, hogy a nemzetközi történeti demográfiai kutatásokban egyre jobban terjedő, ún. családrekonstrukció (I. Henry és M. Fleury) módszer ismeri, felhasználja. A családrekonstrukció módszer következetesebb alkalmazása még színesebbé tette volna az elemzést. Ennek az igénynek a teljesítése azonban aránytalanságot is jelentene. A munka egésze s benne a népesedési kérdéssel foglalkozó részek magas szinten valósították meg a könyv írója által megfogalmazott célt: „...e mikrovilág belső organizmusa rávilágít a társadalom nagyobb egységeinek a törvényszerűségeire is” (48. p.).

A NAGYIVÁNI GÖFŐJE

FÜVESSY ANIKÓ

Nagyiváni táplálkozási gyűjtésem során találkoztam a *gőfője* tájszóval, mely egy speciális, tehéntejből készített túróféleség, s bár néhány Nagyiváni környéki településen is ismert, de készítését nem gyakorolják.

A népi kultúra egyes elemei szívósan tovább élnek. Ilyen, a táplálkozásban tovább élő kulturális elem a *gőfője* is, melyet korábban szélesebb körben ismerhettek, főként a Hortobágy környékén.

Az elnevezés az étel gömbölyded alakjára utal, készítése pedig a szarvasmarha fajtaváltásával merülhetett feledésbe.

A szürke marha rossz tejelő volt, a tejtermékszükségletet egész évre nem biztosította, mivel hamar *elapasztotta* a tejet. A tejtermékek egyes fajtáit ezért tartósítani igyekeztek — a vaját lesütötték, a túróat begyűrték, túrósdészátkba zárva tartósították, vagy kiszárították, sajtot készítettek —, hogy a tejben szegényebb időszakban is hozzájuthassanak bizonyos tejtermékekhez.

A *gőfője* tulajdonképpen szárítással tartósított túró. Az édes túrót igen finomra összegyűrjük, többször át dolgozzák, majd ökölnyi gombócokat formáznak belőle. Ezeket a gombócokat néhány napig szárítják, majd vászonzacskóba téve a kamra egyik polcára akasztják.

Felhasználás előtt gondosan megmossák, gyakran be is áztatják a keményre száradt túrógombócokat, majd reszelőn kifőtt tésztára reszelik.

Régen a nagyiváni asszonyok a család nagyságától függően 50—60 darab *gőfőjét* is készítettek. Ma már csak az igen idősök körében tartósítják a túró *gőfője* formájában, és mivel csak egy-két személy számára készítik, évente 10—12 darabot szárítanak belőle.

Az idős emberek táplálkozási szokásaikhoz jobban ragaszkodnak. Szívesebben eszik a *gőfőjés galuskát* vagy a *gőfőjés tésztát*, mint a napjainkban már könnyen hozzáférhető, édes túróval ízesítettet.

A *gőfőjét* a századforduló táján a Hortobágy környéki pásztorok is fogyasztották, étkezésüket az otthonról hozott libbenestésza tetejére reszelt szárított túróval tették változatosabbá.

A gombócokba nyomott, szárítással tartósított tehéntúró készítése napjainkban már szinte teljesen feledésbe merült. A receptet ugyan még többen ismerik, de nem bajlódnak vele. Nem köpülnek vaját, nem szedik meg a tej felét, túrót is csak ritkán készítenek. A tejtermékeket naponta megvásárolhatják a boltban, s anyagilag is jobban járnak, ha a házitejet nem dolgozzák fel, hanem leadják a tejbegyűjtőnek.

A század elején a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, az Ethnographia rendszeresen tartott fenn olyan rovatot, amelynek Törvényszéki néprajz vagy hasonló volt a címe. Ebben olyan népszokásokat közölt, amelyek valójában jogilag tiltott cselekmények voltak (pl. halott szívének babonáságból való átszúrása stb.), de néprajzi szempontból előfordulásuk alapján a tanulmányozásuk hasznosnak bizonyulhatott. Most is ilyen szokásról számolunk be, de azzal a különbséggel, hogy itt határesetről volt szó, mert végül is kiderült, hogy nincs jogellenesség az ügyben.

A Legfelsőbb Bíróság által nemrégiben tárgyalta ügynek az volt a lényege, hogy falusi legények egy régi újévi népszokás szerint jártak el, és erről az alsóbb bíróságok olyan megállapításra jutottak, hogy garázdaság büntetést követték el.

A tényállás szerint a Bács-Kiskun megyei Apostag községben a legények szilveszterkor szórakoztak, majd az éjszakai órákban elindultak azzal, hogy elmennek újévet köszönteni. Amikor az utcán haladtak, elhatározták, hogy az újévi helyi szokásoknak megfelelően több helyen leemelik az utcai kiskaput. A megbeszélés alapján azután több háznak az utcai kiskapuját leemelték, és ledobták a földre, anélkül azonban, hogy a kapuk megrongálódtak volna. Így kárt tulajdonképpen nem is okoztak. A bírói kihallgatások során több érdekeltlen tanú is vallotta, hogy ez a szokás mintegy 2–3 évtizede honosodott meg a községben.

Az alsóbb fokú bíróságok a terhelteket együttesen elkövetett garázdaság miatt fejenként 2–2 hónapi szabadságvesztésre ítélték, és az ügy törvényességi óvás folytán került a Legfelsőbb Bíróságra.

A Legfelsőbb Bíróság az említett korábbi ítéleteket hatályon kívül helyezte, és a legényeket a vád alól bűncselekmény hiányában felmentette, lényegében a következő indoklás alapján:

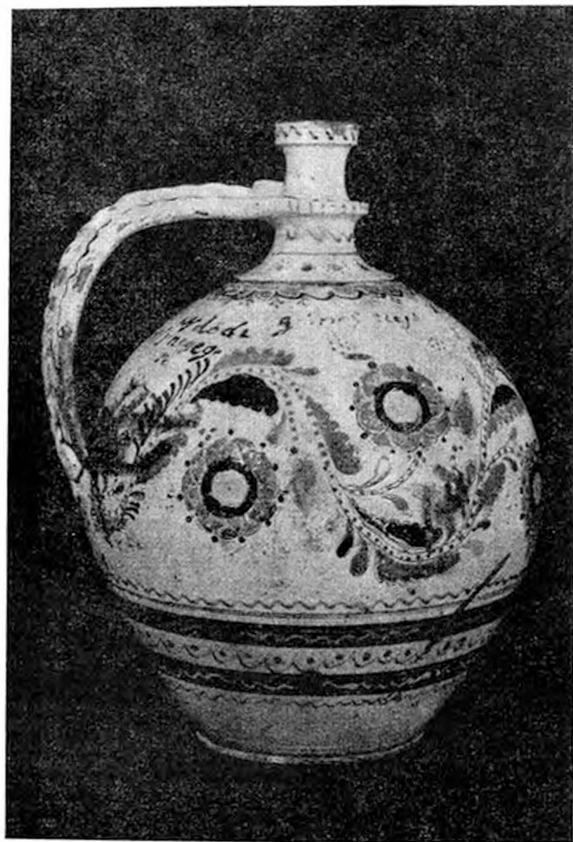
A garázdaság büntetési törvényi tényállásának megvalósulásában nélkülözhetetlen a feltűnő, hangsúlyozott közösségellenesség, továbbá nyilvános helyen való elkövetés esetében az, hogy a cselekmény másokban megbotránkozás vagy riadalom keltésére alkalmas legyen. Bár a garázdaság eshetőlegessé szándékkal is elkövethető, a terheltekben még eshetőlegesen sem merülhetett fel annak tudata, hogy a vidámság és tréfálkozás jegyében folyó szilveszteri éjszakai cselekményükkel kirívóan közösségellenes magatartást tanúsítanak, hiszen a helyi szokásnak megfelelően jártak el. Az sem kétséges tehát, hogy mivel a terheltek cselekménye a helyi népszokás kereteit nem lépte túl, cselekményük alkalmatlan volt riadalom vagy megbotránkozás keltésére.

A feltűnő közösségellenesség hiányában, valamint azért, mert a terheltek cselekménye nem volt alkalmas megbotránkozás vagy riadalom keltésére, magatartásuk a garázdaság büntetést nem meríti ki.

A több évszázados múltra visszatekintő debreceni fazekasságnak a 18. század második felétől kezdődően maradtak fenn edényei. Ezek jó részén a készítője megörökítette nevét. Mivel viszonylag gazdag levéltári forrással rendelkeztünk a fazekascéhről, így ezek az edények pontosan elhelyezhetők a debreceni fazekasság fejlődésében. Az edények egy további csoportjánál az előbbiekkal való összehasonlítás révén, az egyes mesterekre jellemző egyéni sajátosságok figyelembevételével szintén meg lehet állapítani a mester személyét. Az alábbiakban egy kimagasló tehetségű, a 19. század első felében működő fazekas edényeit mutatom be.

A több stílusban dolgozó debreceni fazekasok fennmaradt termékei közül a talán legkorábbi stílusának, a világos mázas, írókás edényeknek a csoportjából két edény szemmel látható azonosságokat és hasonlóságokat mutat. Közülük az egyiket megtaláljuk a mester nevét: *Kosik István*. Életéről viszonylag keveset tudunk. 1825-ben lépett be a céhbe.¹ Több inas tanult nála az évek során. Elsőként Szabó Mihály fiát, Józsefet szegődötté négy évre,² felszabadította az inasidő eltelte után, 1835. márc. 29-én.³ Majd 1835-ben újabb inast szegődöttet, akit 1836-ban átadtak egy másik mesterhez.⁴ Kosik Istvánnal kapcsolatban az az utolsó levéltári adat.

Kosik István edényei közül a korábbi 1831-ben készült, közepes méretű korsó, formáját tekintve kifogástalan, harmonikus darab⁵ (1. kép). A csaknem gömb alakú test felett az erősen összehúzott nyakrészt a széles, lapos fül hangsúlyozott peremmel fogja körül. Díszítése több szempontból figyelemre méltó. A zöld, sárga, vörösbarna és sötétbarna színezésű, írókával rajzolt mo.ívumok körvonalait karcolással emelte ki a mester. Az edény öblét hullámzó indán elhelyezett karéjos levelek és virágok borítják. Az indát két karcolt sáv között barna pontok alkotják. A karéjos levelek színezése felváltva zöld és barna, ez még erősebb hullámzást ad az indának. A karéjos leveleket megtaláljuk a 18. századi edényeken is, sőt a 17. századi tőredékeken is ilyen levelek díszítik az ágakat. A virágok nagyméretű, felülnézetben ábrázolt virágtányérok, amelyeknek jellegzetesége, hogy a szirmokat körzővel rajzolta meg a fazekas. Ez a technikai megoldás, azaz a körző használata a jelenleg ismert debreceni munkák közül csupán itt figyelhető meg. A körzővel rajzolt virágok valamivel később a mezőcsáti fazekasok edényein jelennek meg nagyobb számban. Ez a már eddig is feltételezett debreceni—mezőcsáti, jelenleg még pontosan fel nem tárt kapcsolat valószínűsíti.⁶ A fő díszítősor mellett az edény alját és nyakát több csik és vonal szegélyezi. Alul két széles sötétbarna sávban zöld és fehér hullámvonal, közöttük összefüggő ívek, belsejükben pontokkal. Kétoldalt, alul-felül hullámvonal zárja le ezt a díszítényt. A már bemutatott indadísz levelei, virágai egyaránt ügyes kézzel vullanak, kivételek csupán a csepp alakú levelek, amelyek a többi díszít-

Kosik-korsó, 1831.

Kosik-korsó, 1832.

ményhez képest meglehetősen ügyetlenül rajzoltak. Az inda fölött pontokból kialakított kis ragyogók helyezkednek el a nagy virágok oldalain. A nyakrészen szintén több sávra osztott. A fül illeszkedését szolgáló tányérrész alatti hullámvonal alatt egyes vonallal elválasztottan váltakozó színezésű ragyogók, majd pikkelyszerű ívek, közéjükben színes pontokkal, közöttük kis fenyőágszerű levelekkel. A fül lapos, szalagszerű, domború fonásdíszrel, amely alul-felül domború gombokban végződik. A korszó nyakrésze alatt sötétbarna színnel festett a felirat: *Nődi János neje Kosik István készítette aki iszik belőle vájon egészségére.* A fül alatt ugyancsak sötétbarnával a készítés időpontja — 1831 —, jellegzetes a számok közé tett pontok alkalmazása.

A Kosik István munkájának tartott másik edény 1832-ben készült.⁷ Üvegbutella formáját követi, hengeres testű, összeszűkülő nyakú. Alapszíne ugyancsak világos, a díszítésnél alkalmazott színek hasonlóan a sárga, zöld, vörös és sötétbarna, technika: írókázás és karcolás. Nem szerepel ugyan rajta Kosik István neve, de több sajátos elemet fedezhetünk fel a díszítésben, amelynek alapján őt tartjuk a készítőnek. Az edény alját a korszónál is alkalmazott széles sötétbarna sáv, belsejében zöld hullámvonallal, díszíti. Fő díszítményként két vázát virágcsokorral helyeztet el a mester, amelyek azonban nem egyformák. Az egyik csokor zöld-sárga vázából nő ki, a nagy négyszirmú virágai karcolt vonalak közé helyeztet pontosáron ülnek, hasonló a boggyós ágak szármegoldása is. A boggyós ág ismét olyan motívum, amely a mezőcsáti fazekasmunkákon található meg mint jellegzetes díszítőelem.⁸ A virágot felett egy balra néző madarat látunk, amelynek teste, szárnya zöld színű, karéjos farka és a szeme körüli karika sötétbarna, a tollbőbités szintén, lába sárga. Szárnyából kis virág nő ki, ez a motívum a 17. századi kerámiatörédekekről ismert.⁹ A második virágcsokor sötétbarna vázából emelkedik ki, de nem szimmetrikus elrendezésű, minden ága más. A két alsó hasonlít leginkább egymásra, az ismert ágon ragyogók köré helyeztet vörösbarna pontok alkotják a virágot, körülöttük zöld ágacsokák, fölöttük karéjos levelű, apró kerek, ragyogókhoz hasonló virágú ág és a másik csokornál alkalmazott karéjos belső kiképzésű virággal díszitet ág, csokor közepén tulipán emelkedik ki. A két vázás díszítmény között helyezte el a fazekas az 1832 évszámot, amely az utolsó számot kivéve azonos az első korszó évszámával. A virágóvok másik oldalán álló fenyőágszerű motívum látható. Az edény nyakrészen a korszó nyakdíszítményéhez hasonló karéjok, belsejükben pontokkal, közöttük barna levélkékké. Majd barna sávban sárga, zöld, vörös egymásba húzott pettyek, zöld, barna csíkok felett vékony zöld-barna levélkoszorú. A szájrperemen ismét a karéjos motívum jelenik meg zöld, sárga, barna színben.

JEGYZETEK

1. Fazekascéh társulati bekebelezési lajstroma 1769. Déri Múzeum Általános Történelmi Dokumentációs Gyűjtemény I. 1935. 164. 118.
2. Fazekasinasok szegődtetési könyve. HBmL. IX. 8. 5.
3. Fazekasinasok szabadtési könyve. HBmL. B. 5.
4. Fazekasinasok szegődtetési könyve. HBmL. B. IX. 8. 5.
5. Leltári száma: Sz. 1908. 1057.
6. Erre a kapcsolatra *Domanovszky György* hívta fel a figyelmet a *Mezőcsáti kerámia* című munkájában (Magyar Népművészet XVII., Bp., 1953.).
7. Leltári szám: V. 77. 97. 1.
8. *Domanovszky*: i. m. Rajczy Mihály munkái 21—22.
9. *Soproni Öltőér*: Régi magyar ólomtázas kerámia. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei III—IV. 1939. Bp., 1960. 223—248.

MÓRICZ ZSIGMOND ÉS MEDGYESSY FERENC BARÁTSÁGA. MÓRICZ ÉS A DEBRECENI KÉPZŐMŰVÉSZET

SZ. KÜRTI KATALIN

I. Móricz és Medgyessy

Ha *Móricz Zsigmond* és *Medgyessy Ferenc* barátságát akarjuk áttekinteni, a bőség zavarába kerülünk. Móricz novelláiban, regényeiben fel-fel-villan a szobrász barát alakja, Medgyessy pedig több plasztikát és egész sorozat rajzot készített Móriczról, s emellett több kedves írásban emlékezett meg barátjáról. E rövid tanulmány keretében e kapcsolat tárgyi emlékeire utalok, alapul véve Medgyessy szobrai, rajzait, leveleit, írásait, *Móricz Zsigmond* 1937-es *Közös ifjúság* kötelez című levelét, valamint *Móricz Virág* Apám regényét.

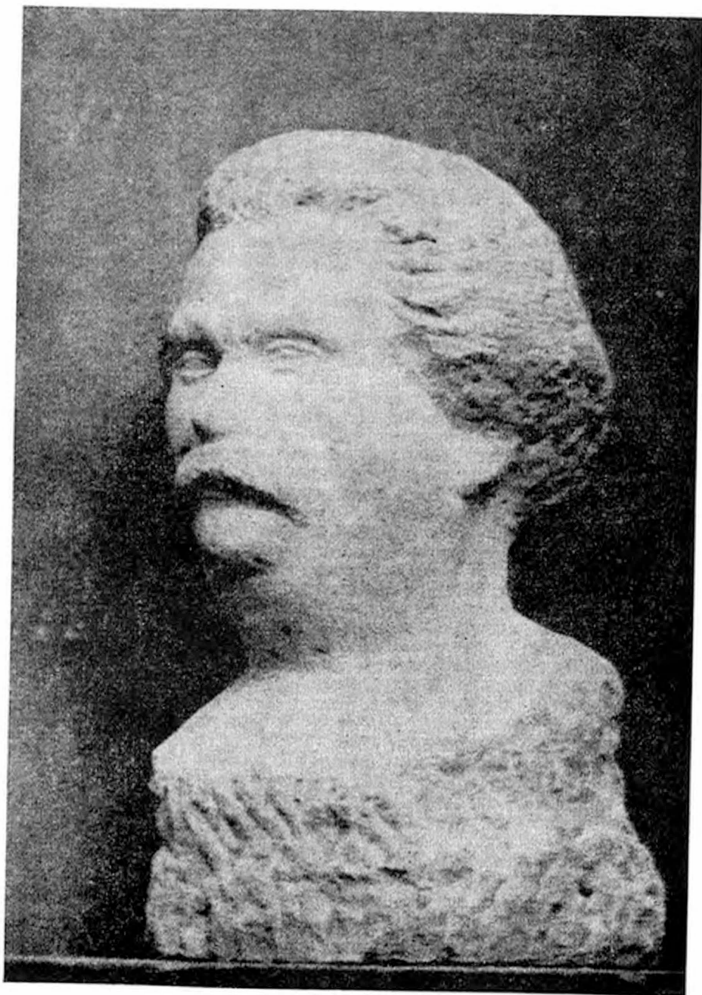
Móricz és Medgyessy a debreceni Református Főgimnáziumban találkozott először 1891-ben. A gimnázium I—II—III. osztályát egy időben végezték 1891—94-ben, párhuzamos osztályban. Aztán elszakadtak, s nincs adatunk arra, hogy 1899—1900-ban, Móricz debreceni teológussága alatt vagy Medgyessy budapesti tanulmányai idején találkoztak volna. Csak Kaposvárott, Rippl-Rónai Józsefnél hallott ismét Móricz egykori iskolatársáról, s ezt követte a húszas évek elejétől Móricz haláláig tartó örök barátság. Móricz így foglalta össze 1937-ben e barátság három évtizedét, az 1891—1921 közötti időszakot: „*negyvenöt évvel ezelőtt... egymás mellett állottunk, minden héten kétszer, egy-egy óra hosszáig, a debreceni kollégiumban, a tornaórán, ahol ő volt az I. gimnáziumban nagyság szerinti sorrendben a legkisebb, tehát az utolsó az A osztályban. A B-ben pedig én. S negyvenöt éven át nem kis büszkeség volt nekem, hogy dacára annak, hogy B-be jártam, ő volt kettőnk között a kisebbik, tehát végérvényesen a kettős utótyá Benjáminja...*”

Mi ketten, Medgyessy Ferivel, olyan megbízhatatlan jó tanulók voltunk...

... Medgyessy Feri már akkor is birtokában volt egy egészen értelmetlen tulajdonságnak: tudott rajzolni.

Aztán elszakadtunk egymástól Ferkóval, s csak húsz év múlva találkoztunk, Rippl-Rónainál. Ahol nagy meglepetéssel fedeztem fel, hogy ez az ismeretlen kis mokány az én debreceni oroszlanom... Ripplinek elmondiam, hogy ez a Feri, ez tud ám rajzolni. Mire nagy meglepetésemre azt mondja az öreg Jóska: „Rajzolni nem tud, de a legnagyobb magyar szobrász...” s megmutatta Medgyessy Ferinek a Sürölő leányát, mely máig is a legcsodálatosabb szobrászi anekdota.”

Medgyessy 1909-ben tért vissza párizsi, firenzei tanulmányútjáról. Budapestet telepedet le, 1911-től a Százados úti művésztelep tagja lett. A két művész barátsága 1910 körül újult meg, ekkor készítette Medgyessy Móricznak a Léda-hatvány reliefet. Az író egyre gyakoribb vendége lett a szobrászműteremnek, de Medgyessy is megfordult Móricz pesti lakásán, leányfalui nyaralójában, s mindketten voltak Rippl vendégei a Róma villában, Kaposvárott. Móricz Virág — a Légy jó mindhalálig születéséről vallva — leírta, hogy éjszakákba nyúló beszélgetések, viták zajlottak le a

Medgyessy F.: Móríc Zsigmond. Kő.

lakásban, s ezeken — a régi debreceni iskolatársak között, Csathó Kálmánal együtt — olt volt Medgyessy is. A szobrásznak bizonyára nagy szerepe volt a kollégium épületének, a debreceni utcák hangulatának „leírásában”. A mű egyik gyermekszereplőjében felismerhetjük a gimnazista Medgyessy alakját a tornaóra szereplőjeként.

1926-ban egy szomorú feladatot, megrendelést teljesít a szobrász barátjának: kőbe faragja Holics Janka síremlékét. A Kerepesi úti temetőben ma is látható sírszobor fejét szelíden előrebiccentő, álló nőalakot ábrázol, testéhez tapadó, gazdagon hulló lepelben.

1927 tavaszán Medgyessy a pesti műteremben mintázza meg agyagban Móríc fejszobrát, nyáron pedig Leányfalun, Móríczek nyaralójában kezdi kőbe faragni. A szobrász munka közben gyermekkori emlékeket idézget, amelyből hogy, hogy nem, Mórícztörténet születik! Medgyessy leplezi le barátját, Móríc és a rádió című írásában: „Móríc Zsigát Leányfalun mintáztam, a nagy diófa alatt. Egyszer csak azt kérdezi mintázás közben: Meddig emlékszel vissza a gyermekkorodra? Hogy el ne unja az ülést, meséltem neki, amit akkor éreztem, amikor hazajöttem a tehenek Bethlen utcai udvarunkba. Szörnyen félttem, mert nekiiramodott... Zsiga este szerepelt a rádióban. Meghallgattam, mondom, s hallom ám, hogy az én Zsigám gyerekkori visszaemlékezései között elmondja az én történetem, mintha az övé volna.”

A faragómunka nehéz fizikai műveletei között pihentető rajzolás következett: Medgyessy megörökítette a napozó író, majd „Írás közben írógépnél reggel 5-kor”, „Írás után de. 10 órákor”. S végre elkészült a monumentális hatású szobor, amelyet így jellemezett az alkotó:

„Itt van a Móríc Zsigmond-fej. Az ő robusztus, magabíró derűs magyar feje nagyon kínálkozott nekem, hogy megfaragjam és kihasználjam a kőnek azt az önként jelentkező nagyszerű adottságát, az ő jellemzésére.”

Legalább olyan plasztikus, tömör Móríc Medgyessy-„portréja”, mint a szobrászé: „Van benne valami mókus. Vörhenyes a színe is, szürkés-kék apró szemével mindig les, mint aki meglesi óvatlanul az ellenséget. Természetes ősember. Ösztönember. Nem paraszt, hanem hajdú, katona, kismes. Olyan, mint egy fejedelmi darabont-kapitányka. A kard jól állna neki. A kezei igen komikusak. Az ujjai oly rövidék, mintha egy izi hiányozna minden ujjából. Két kurta lába van, ha leül: magasabb nálam, ha feláll, épp egy fejjel alacsonyabb”.

Érdekes, hogy Veres Péternek, Medgyessy művészele nagy tisztelőjének épp a fejszobrok nem tetszettek, s különösképpen a Móríc-szobor nem. „Legkevésbé a portrészobraival győz meg... nekem, aki még személyesen is ismertem Móríc Zsigmondot, ez az ábrázolás kissé idegenszerű... azt a túlzott fokoztatást, azzal a csepp állal, Mórícznál, akit ismertem, nem tudom elfogadni. Ez már nem időtlenítés, majdnem karikatúra... a karikézősággal hangsúlyozott részletjellemzés... éppen ellentétes az egész szobor kötömbyszerű zártágával.”

A szobor részt vett az Ady Társaság 1934-es csoporttárlatán, majd az 1935-ös VII. nemzetközi kiállításon. 1952-ben „beépült” a Móríc-síremlékbe, 1980-ban pedig Hajdúböszörményben állítják majd fel, a Medgyessy-hagyatékban levő gipszszobor bronzba öntése után. 1937-ben, a saját és Medgyessy alakját „összegyúrva” született meg Dus Péter öregedő, zseniális szobrászfigurája a Míg új a szerelem című regényében. A két művész egyre gyakrabban találkozott, levelet is váltottak. 1935-ben antológiájához keresett Móríc emblémát, s Medgyessy műtermében rátalált a Magvető szoborra. Ennek kontúrjaira lett az antológia címlaprajza és névadója.

1938—40 között, a Református Kollégium négyszáz éves jubiláris ün-

A Mórcaz-síremlék.

nepségei idején illetéktelen kezek nyúltak a kollégium homlokzatán levő, múlt század eleji, ún. Minerva-fejekhez (Frank Lőrinc alkotásaihoz). Medgyessy Műemlékrombolás Debrecenben című cikkében (Debrecen, 1941. december 23.) tiltakozott a „hőhőrművelet” ellen, s parancsolt megálljt a pusztításnak. Segített ebben Mórcaz is, a kollégium egykori diákja (aki a Légy jó mindhalálban is szentelt pár sort a „görög bölcs fejeknek”): 1942 márciusában így leckéztette meg a debreceni Bika étteremben Nagy Sándor János szobrászt, rajztanárt, az új fejek tervezőjét: „ha itt új fejeket faragnak, akkor azt igazán szobrászra kellett volna bízni... a kollé-

giumnak, Debrecennek, sőt ma az országnak csak egy szobrása van: Medgyessy Ferenc” (Levél Debrecenből, 1942. március 5.).

1942 márciusát már nagybetegen töltötte Mórcaz Debrecenben és a Hortobágyon. Még megérhette, hogy Gáborjáni Szabó Kálmán elkészítse fametszetű illusztrációit a Hortobágy tavaszi lélegzéséhez. 1942. szeptember 4-én meghalt, s barátja, Medgyessy, szeptember 5-én egy szomorú feladatot teljesített: Virág kérésére rajzon jelenítette meg az Utolsó találkozást, s elkészítette a halotti maszkot. Még 1942-ben megmintafta gipszben a reliefet, amely később alapja lett épületdíszítő domborműveinek. 1949 márciusában a Fővárosi Tanács felkérésére elkészítette Mórcaz-reliefjét. Június 29-én, Mórcaz születésének 70. évfordulóján fel is avatták a ruskicai márványtáblát a Mórcaz Zsigmond körtéren. Sokkal lassabban valósult meg a debreceni relief. 1953 áprilisára már készen volt a relief, bronzba öntve várt a Debrecenbe szállításra, elhelyezésre, de avatására csak 1954. június 29-én került sor. A megrendelők (a református egyház, a debreceni írók szövetsége, a városi tanács) késlekedtek a leszállítással, sőt viták voltak a kifizetés körül is. Az idős Medgyessyt megviselte a tortúra, több levélben keserűen emlékezett erről (s hozzájárult mindehhez a Csokonai-panteonterv kudarca is).

Eközben — Mórcaz halálának 10. évfordulójára — pályázatot hirdettek Mórcaz-síremlékre. Medgyessy kapta a megbízást, s minden erejét s munkának szentelte. Fél év alatt készült el a portrét és domborművet variáló haraszti kő síremléke, amelyet 1952. szeptember 4-én avattak a Kerepesi úti temetőben. A két és fél méteres magasságú síremlék két oszlopa felett félkörív feszül: itt helyezkednek el sugárszerűen a dombormű alakjai, mint egy népművészeti faragvány stilizált figurái, Mórcaz regényhősei: az Erdély aranykora. Bethlen Gábor és Báthory Gábor fejedelem alakja asszonyokkal láthatók a bal szélén. Ezt követi egy mulatozó társaság (bort ivók, asszonyalakkal): az Úri muri. Középrészen kubikosok, kezét fogó szegény emberek, mulatók (Mórcaz szegény-, „boldog ember”-ei) és a lovát ugrató Rózsa Sándor. A dombormű ívét jobbról Nyilas Misi zárja, mellette mindkettőjük tanára (Tüdös János) és Misi édesanyja. A félkörív hajlatába mélyesztve az 1927-es fejszobor látható.

Az utolsó, Mórcazra emlékeztető Medgyessy-szobor a „magyar Buddhá”-nak nevezett ülő Mórcaz-szobor. Sem a megbízás, sem a vázlat fogadtatása nem volt egyértelmű, több megaláztatás érte Medgyessyt. 1955. november 1-én kelt, Mihályfi Ernőnek írt levelében vissza is mondta a megbízást, végül mégiscsak elkészítette a nagy modellt. A kis minta jellegzetes Medgyessy-mű: tömegével hat, az ókori keleti szobrászat hagyományait őrzi. A nagy gipsz azonban már jelzi a szobrász fáradtságát, erejevesztettségét. Viták kísérték a kiállított szobrot s a művész halála után felavatott, debreceni Déri téren elhelyezett köztéri szobrot is. A mű nem tartozik Medgyessy legjobb alkotásai közé, s ráadásul, posztumusz kivitelű szobor lévén, a szobrász már nem is végezhetette el a befejező, korigáló kőfaragást, ami finomíthatott volna rajta. A szobor nem kívánja a körbejárást: egy nézetre komponált plasztika, aminek igen jót tenne a gazdag zöld háttér s egy intímabb, zártabb környezet. Mégis igazat kell adnunk a szobrot avató Darvas Józsefnek: jelképet kell abban látni, hogy Debrecenben avattak először Mórcaz szobrot (1960-ban), s méghozzá egykori iskolatársa, barátja készítette művet. „A népiségnek és a korszerű haladónak azt a szintézisét, amit Mórcaz képviselt... itt szívhatta magába a legteljesebben... a magyar szobrászatban az volt Medgyessy Ferenc, aki Mórcaz a magyar prózában.”

Ha összehasonlítjuk a két nagy realista művész alkotásait: Medgyessy

1d. Medgyessy F. és felesége síremléke.

Debreceni Vénuszát (amit Möricz nevezett így), Kis lovasát, Kővér gondolkodóját, Möricz regényeinek hatalmas, energiától feszülő parasztalakjait, feltűnik az azonos élménykör azonos színvonalú, eruptív erejű megjelenítése. Medgyessynél azonban több a derű, erősebb a szépségvágy, Möricznél több a tragikum, a sűrű drámaiság.

Művészetük plebejus eredőit, a közös debreceni gyökereket jelentette ez a város, erről így írt Möricz: „*Mi Ferkóval ketten nem hagyjuk magunkat. Mi debreceni virtussal verekedtünk a sorssal, mely néha-néha egy kis cirógatással hajlik ide. De nem az a fő, hanem az, hogy vadul egészséges vért kaptunk az ösöktől, s ez az egyetlen betegségünk, ahogy szegény Ady mondta rám.*”

II. Möricz és a debreceni képzőművészek kapcsolatai

Mint a Közös ifjúság kötelez című írásban olvashatjuk, a gyermek Möricz nagy ambícióval rajzolt a kollégiumban, mindaddig, míg fel nem fedezte a sokkal tehetségesebb Medgyessyt, „...képezlapot alapítottam, amelyben illusztráltam is a történelmi tanulmányaimat, sőt az első számban az oroszánt is lerajzoltam... Medgyessy Feri... a tornaterem homokjába rajzolt egy oroszánt, amely rám azt a benyomást keltette, hogy... azonnal felugrik és széttép. Beláttam, hogy... ezzel én nem bírok.” (A rajzolás nagy szerepet játszott a Légy jó mindhalálig Nyilas Misi-jének életében is.) A felnőtt Möricz több neves képzőművésszel tartotta a kapcsolatot, Rippl-Rónai Józseffel pl. 1915-től levelezett, s lejár Kaposvárra. Híres pasztellportréja 1923-ban készült. 1927-ben nekrológot írt Rippről, majd a Nyugatban többször emlékezett rá avatott, műértő sorokkal.

Medgyessy így jellemzi az író képzőművészeti érdeklődését, hozzáértését: „Hosszú ideig csendben nézegetett egy-egy készülő szobrot és ha megszólalt, ha hibát látott, mindig a dolgok lényegét fogta meg. De kérdezett is. Tővirül-hegyire el kellett magyaráznom neki mindent, hogy mit, miért csináltam, miként készül a szobor nagytársa, bronzba öntése. Sokszor el is mondtam a többi író barátomnak: Tanulhatnátok Möricz Zsigmondtól. Ha feleannyira is törődnetek velünk, másképp jolyna a sorsunk.”

Möricz a tízes évektől gyakran járt Debrecenbe. 1916. áprilisi, Tóth András szobránál tett látogatásáról 1930-ban a Nyugatban emlékezett meg, Tóth Árpád-nekrológiájában. Az ott látott szobrokról ezt írta: „meglepő rekvizitumok... hősi alakok meg rettenetes nimfák... ismertem is a városház udvarán egy iszonyú alkotását. Hungária páncélban... iszonyú nagy, emelet magas és minden primitívsege miatt volt benne valami monumentális”... Tóth Andrást és fiát így jellemzi: a szobrász „csupa tűz és szélsőség... önmagát megcáfoló logika... Soha ilyen távolságot apa és fiú között, s mégis valami közeli baráti viszony volt közöttük. S ebben a viszonyban a fiú volt a férfi, az apa volt a gyermek... Kint fortygott, rotyogott a debreceni, a háború kovászatától beteg élet. Itt bent valami mesehangulat volt: két ember: mindegyik az élet szerelmese, s egyik semmiképpen nem érinti a... valóságot. De mindegyik művészi vetületben érzi az életet, az apa is, a fiú is.”

Tóth Andrásnál tehát Tóth Árpád révén ismerkedett meg, a többi debreceni művésszel Medgyessy Ferenc, Magoss Olga és Ecsedi István, valamint a debreceni Ady Társaság révén.

A Műpártoló Egyesületről, a művészháztól, Toroczkai Oszvald köréről

A Láng-féle síremlék.

Magoss Olga tudósította. Mint ismeretes, 1919-ben az írók és művészek szakszervezetének vezetőségi tagja volt Toroczkai mellett *Magoss Olga* is. Toroczkai festőiskolájának kiállításán részt vett 1920-ban, ex libriseket mutatott be. A korabeli kritikus komponálótételességét emelte ki. Mórlicz-csal csak 1925 tavaszán ismerkedett meg, de az 1942-ig váltott 133 levélben szó esett Olga Toroczkai-tiszteletéről, Szőőr József iparművészről, a debreceni iparművészeti iskoláról, Káplárról, a hortobágyi filmről stb.

Mórlicz 1928-tól kapcsolódott be az Ady Társaság tevékenységébe. Előadásokat, felolvasásokat vállalt, s egyre gyakrabban utazott „a gyógyító, öreg városba”. Látogatta az Ady Társaság csoporttárlatait, a Déri Múzeum állandó kiállításait, s itt figyelt fel Káplár Miklós műveire. *Maghy*

Medgyessy Piroska síremléke.

Zoltán közlése szerint már 1926-ban találkozott Móricz, Káplár és ő Budapest, Medgyessy műtermében (ekkor készült Janka síremléke). Móricz azonban 1931 utánra datálja megismerkedésüket az 1935-öt kiállítás megnyitójában. Ez a megnyitó beszéd 1935 októberében hangzott el az ősteteheségek boltjában, Káplár Miklós hagyatéki kiállításán. Móricz így jellemzi a tulajdonában levő két Káplár-festményt:

„...előttem van Káplár Miklósnak két festménye. Egyik egy pásztorot ábrázol, egy hortobágyi juhászt, a másik egy havas tájkép, a vihar által félrenyomott cserény a végtelen hófúvásban. Ez a két kép már sok év óta áll a dolgozószobámban és mennyt beszéltem nekem. Az a pásztor, ahogy összehunyorított szemmel, a maga ódon bundájában belenez a világba, egy egész ezeréves nemzet életét reprezentálja. Arca komor s mégis derült. Természetes viszonyban van az élettel és a halállal. Sziklakeményen áll meg a pusztai életben, ahová beleszülte őt az ismeretlen erő. Erezi, hogy nem fél. Hős. Hős a maga módján, ravasszággal kerülve meg a bajt. Abban a világban, amelyet a másik kép mutat: a hóförgetekkel beszántott sivatagban.

Ezen a két képen a festő mindent elmond a világról, mely szeme előtt megnyílt. Minden pillanat magában foglalja az egész múltat...”

Móricz ebben az írásban, de előzőleg rövid ismeretgűk egész időtartama alatt is világosan megjelölte Káplár művészetének értékét, lényegét. 1932-ben például — a Nemzeti Szalonban levő kollekció láttán — az eddigi út folytatására, programja teljesítésére biztatta a Hortobágy festőjét. Szavai hatására írta Káplár Csedesi Istvánnak: „Móricz Zsigmond szerint a Hortobágyot én fedeztem fel.” Valójában Móricz már jóval korábban felfedezte a pusztát (Hortobágyi koksz, Kiegett a Hortobágy, 1923), s a harmincas években tovább népszerűsítette, igaz arcát feltárva (Kiegett a Hortobágy, 1934, filmforgatókönyv, Komorló, Höllering felvételeihez stb.), mégis első igazi képzőművészeti megjelenítője Káplár volt Boromiszta Tiborral együtt. Medgyessy érdeklődése is elsősorban Káplár ösztönzésére fordult a Hortobágy felé (Komondor, Hortobágyi bika, Hortobágyi csikós, 1934—38 között).

Háromrészes muzeológiai szaktanácskozás a felszabadulási emlékkiállítások muzeológiájáról

A Déri Múzeum szervezésében Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Békés megyék múzeumi szervezetei háromrészes szaktanácskozást tartottak Nyíregyházán (március 31-én), Debrecenben (április 2-án) és Békéscsabán (április 10-én). Nyíregyházán dr. Dankó Imre vitaindító előadásához dr. Szikossy Ferenc, Debrecenben Dér László vitaindító előadásához Györfly Sándor, Békéscsabán dr. Németh Péter vitaindító előadásához dr. Tarjánai Sándor szolt hozzá elsőnek, tartott referátumot. Az előadásokat és referátumokat mindhárom helyen sok hozzászólás, élénk vita követte. Úgy érezzük, hogy a háromrészes tanácskozás regionális vonatkozásokban is jelentős volt és muzeológiai irányítmatató.

A szóbeli vagy írásbeli hagyatkozás, az emlékek rögzítése a történet a történelem rangjára emeli. Az emlékek idézése pedig rögzült eseményeket hoz emberközelbe, árnyaltabbá téve egy-egy közismert historikus megállapítást.

E felismerés indított arra, hogy közreboacsáms az alábbi levelet, amelyet jó hat évtizeddel ezelőtt egy matrózkatona küldött betegszabadságon levő bajtársának. Ezt a magánjellegű közlést az teszi közérdekűvé, hogy a monarchia egyik legjelentősebb hadikikötőjében, Pólában lezajlott forradalmi eseményekről tudósít. A résztvevő az átélő közvetlenségével, szavahatóságával szól azoknak a napoknak a fejleményeiről, amelyek egy államrendszer összeomlását és új kelet-európai országok létrejöttét eredményezték.

Egyszerű tengerészként ugyan nem ismerhette azokat a társadalmi-politikai-katonai erőket, amelyek a fordulatot előidéztek, illetve amelyek az érzékelhető, látható jelenségek hátterében cselekedtek. Mindazonáltal fontos és sok tanulságot nyújt annak regisztrálása, hogy e történelmi események híreiből — mi jutott el az egyszerű katonához,

- mennyit és mit értett meg belőlük,
- mire figyelt fel, és mire nem,
- mit tart fontosnak társával közölni.

Sajnos, a levél írójáról, Gaál tengerészről semmi közelebbit nem tudok. Akkor került hozzám ez a dokumentum, amikor már nem volt kitől megkérdeznem. Címzettje — sógor-nagybátyám — Varró István (1891—1971) rézműves és bádigos Nagyszalontán. Az első világháborút tengerészként küzdötte végig. Pólában (Pula, Jugoszlávia) szolgált szakaszvezetői rangban.

E beszámolót tartalmi szempontból vizsgálva, szerzőjének haladó gondolkodásáról, a forradalom iránti rokonszenvéről győződhetünk meg. Bár ő nem részese a kezdeményező kisebb közösségeknek, de eszméi, lényeglátása és következtetései az átlag fölé emelik. Ezt bizonyítják az eseményekhez fűzött, hol komoly, hol humoros megjegyzései.

Betűi kiírtak, gyakorlottak, könnyen olvashatók. A levél külalakja, beosztása kulturált, rendszerető és fegyelmezett emberre vall. Helyesírása viszont következtelen, gyakori vétségekkel. Lévéen, hogy a szövegnek sem nyelvézeti, sem irodalmi értéke nincs, hibáit kijavítottam: átírtam a ma érvényes szabályok szerint, illetve a mondatok olykor zavart okozó hiátusait kiegészítettem az odaillő szavakkal. Ezeket szögletes zárójelbe [...] tettem. A mondatok következtelen megszakításait, szétválasztásait megszüntettem.

Annak érdekében, hogy a naplóformában leírt történéseket az olvasó jobban megérthesse, az országos eseményekkel párhuzamba állíthassa, folytatólágon egy időrendi áttekintést is közlök. (Készült Ránki György

Gaál és Varró tengerészek. Egykorú fénykép.

Magyarország története, VIII. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976 műve adatainak és időrendi táblázatának felhasználásával.)

Ime, a póliai tengerész levele:

Kedves b[arátom] Pista!

Éleget akarok tenni kérésednek. Igaz, egy kissé hosszú lesz, de az ünnepekben lesz időd elolvasni. En naplót vezettem, és ezt kibővítvé küldöm neked.

1918. okt. 28., hétfő

Délután értesültünk róla, hogy „kapituláltunk”. Már anélkül is nagyon feszült volt a helyzet, mert a hajó legénysége már elhatározta, hogy nov. 1-ig — ha nem lesz semmi — kiszállnak a hajókról és elmennek haza. Ezzel a fenti hírel egy kissé megnyugodott a hangulat. Hozzá még Horthy flottaparancsnok! beszédét mondott. Vázolta a helyzetet, és beszéde végén kijelentette, hogy többé őt ne tekintsid mint egy tiszt. Ő egy összetört vér velünk együtt. Mindenkit meglepett e kijelentés. Tudatában voltunk, hogy rendkívüli események előtt állunk. A város nagyon élénk. Itt lévő német alattvalóknak 48 órán belül el kellett hagyni a várost. Tengerallatjára, melyek javítás alatt állottak, elsüllyesztettek.² A városban a csöcsélek fosztogatja az itthagott német raktárak tartalmát.

1918. okt. 29., kedd

Elékség mindenfelé. A helyi lapok közlik a jegyzékünket, melyet Wilsonnak küldött a monarchia, amely mindjárt sirja is a közönségnek, amennyiben elismerjük a csehek és a délszláv állam tőlünk való kiváltságait. Nekünk már semmi kedvünk sincs dolgozni. Már otthon jár az eszünk. Este már megalakult a délszláv állam. Matrosen Komitee³ gyűlés volt a Nádorúti dombon⁴ és megszervezték a tengerészeti katonai tanácsot. Fől lettek szólítva a többi nemzetiségiek is, hogy úgy, mint a szlávok, mindenki válasszon egy bizottságot, és ezután lesznek értesítve, hogy s mint határoz a Komitee.
A mi kis külömményünk is megmozdult, és bizalmiférfiakat választottunk. Izgalmas este volt. Mindenki a másnapra gondolt, hogy nem lesz-e az egész társaság becsukva, mint tavasszal volt Cattaróban.⁵

1918. okt. 30., szerda

A reggel végre megvirradt. Már mindenki jóval felkelés előtt ébren van. Kíváncsiak vagyunk, hogy mi vár ránk. De a legnagyobb meglepetésünkre jóval előbbre volt már a helyzet. Rohamos éjszakai szervezés volt itt. A tiszteknek is bizonyosan felsőbb parancsra meg volt tiltva, hogy nem szabad ellenkezni. A szláv tisztek maguk szervezték az új berendezést. Csodálatra méltó egyetemes volt ennyi nemzetiség között. Igaz, hogy mindenkinek tetszett a laza fejelem. Testvéreim érezték mindenki magát. Igazán, vér nélkül született meg az igazság.

Igaz, a tiszteknek a tekintélye — mint ahogy előre gondoltuk — megszűnt. Nem tisztelgett senki. Elvértve voltak összeszólalkozások is. Mindenki ki akarta önteni bosszúját rossz feljebbvalójával szemben, de csak szóval. A tiszték kerültek a szülődást.

Kimentünk Wallelungára,⁶ mivel a tendert⁷ elkéstük. Így gyalog kellett kimenni. Odakinn a civilek már a munkát be akarták szüntetni. Azt mondták, ha a katonák nincsenek itt, ők sem dolgoznak (de anélkül sem dolgoztak), mert mindenki csak politzált. Mikor kiértünk, Schrutek mester⁸, az Admirál és a Linieneschiffkapitán⁹ várt már ránk, és kérték, hogy mint határozatok bent felelünk.¹⁰ Kitesztett szavukból, hogy ők már nem sokat intézhetnek. A Schrutek ugyan még úgy akarta magát feltüntetni, mintha ő is eléggé jártas lenne) a dologban.

Bent a lokálban¹¹ nem csináltunk semmit. Pakoltunk össze. Ereztük, hogy ide úgysem jöhetünk már le, mert számítottunk [arra], hogy ha az ellenség bejön, a munitions telepet¹² lezárják.

Mi vigak, de a leányok bizony szomorúak voltak.

Érdekes epizódok játszódtak le odafenn a konyhán és az étkezőszobán. A mesterék ételét összekeverték a legénységével, és nekik is csajkjával kellett ételért menni. Szerettem volna, ha a Schmidt mester itt lett volna.

A bizalmiférfiak megérkeztek az érkezeltről és referáltak a hallottakról.

Ezen a napon mentek a kórházi betegek, de csak osztrák és magyar, és a következő napokon már az egészségesekek.

1918. okt. 31., csütörtök

Újból reggel [van]. Vajon mit hoz ez a nap [?]. Az itteni Tagblat¹³ hozza, hogy a délszláv állam átvette a flottát és Póla város erődtéményeit és 21 ágyú-lövéssel adják tudtul. Már a szláv tengerészek meg is szállták a fontosabb közép-teleket, és mi mint vendégek vagyunk tekintve, minden szolgálat alól mentesek.

Mi már csak azt néztük, hogy mehetünk minél előbb haza. Mert meg kell hagyni: sehonnán a volt monarchia területéről nem ment a szállítás oly példás rendben, mint innen. Itt csakis szabadságos levéllel lehetett utazni, és a bevagonozásra is a legnagyobb súlyt fektették. Innen senki sem mehetett a vagonok tetején.

A város elég élénk volt. Ma tüntető menetek jártak be az utcákat. A házak kilobogóva, de azért érezni lehetett, hogy az olaszok nincsenek megelégedve¹⁴. Ezt hangosan is kimutatták.

VIII

csakis magyarok mentünk valb. hangya.
 nál m. M. Róztárn a nív. rókát
 a fümernök. Florius is vetünk jót
 egy vagonba is. Kél fümernök is a
 tuszer sem Róztár. Rátán Rúpérkát.
 a te zsákok olvan a fümernök
 bakirón indoktörv. petele. rókát
 utazja le a fümernök. az ő. butára.
 iert akkor szél együt ott is el. hangya.
 Qu! én olvas. a hallom hangyan.
 Zanyiczki a hűtellen gurú. a felam.
 Florius is meg látja. an anant. meg látja.
 Florius is meg látja. an anant. meg látja.

Gaál feljegyzéseiből.

1918. nov. 1., péntek

Mindenszenek. Igazi halottak napja volt ma.
 Izgalmas napra ébredtünk. A szabadságos lapjainkat vittem le bélyegzés végett a magyar Komiteehez, mely a Bellánál szemben lévő szállóban volt. Így szemtanúja voltam [a] Viribus¹⁵ elsüllyedésének. Teljesen megfordult, a fenekével fölfelé ült el. Olasz tisztek úszva bejöttek a kikötőbe, és aláaknázták. Es még egy nagy kórházajót is. Nagy pánik volt a városban. Az első pillanatban mindenki azt hitte, hogy császáru tisztek csinálták. Később, úgy 11 óra felé újabb Ijedelem szaladt végig a városon. Szerencsére nem vált valóvá, mert bizony akkor nem sok maradt volna Pólából. Azt hozták hírül, hogy ég Walllunga. Mindenki futott ki a városból. Még a gefange házból¹⁶ a foglyok is megtudták. Összetörték az ajtókat, és kiszöktek. Így került a Lajos is hozzánk.

1918. nov. 2., szombat

Semmi különös újság. Várjuk, mikor indulhatunk már.

1918. nov. 3., vasárnap

Végre ütött az a sokat emlegetett nap, amikor zsákkal mehetünk az állomásra. Megacotam neki azt a végítéletet: félkorrel vittem. Este 7 órakor indultunk. Az az egy szerencsénk volt, hogy egész Pestig nem kellett átszállni a vagonunkból. Pestre értünk csütörtök reggel. Csakis magyarok mentünk Walllungáról ma. Itt közlöm a névsorukat. A főmérnök Kovács is velünk jött egy vagonban, és Szél főmérnök is. A tisztek nem kaptak különkupékat. A te zsákok¹⁷ ott van a főmérnök lakásán. Erdekődj feljő, mikor utazik le a főmérnök az ő bútoraiért. Akkor azzal együtt az is elhozza.

Még egyszer az itthoniakról:
 Gaál — én először énekeltem hangosan.
 Zanyiczki — a hitelen. Gusztai az utolsó pillanatig sem hitte, hogy szabad.
 Kovács — azt mondta, mikor megérkezik és meglátja az asszonyt, nekiszalad.
 Kohuti — te Rába Gyuri, örülisz?
 Weckselberger —
 Schlappal — felvételeket csinált rólunk, de még egyet sem küldött el.
 Kuczka — egész úton borotvált, de csak akkor, mikor álltunk. Nem akart nyakat vágni.
 Szabó — berüggött. Végigokádta a vagonajtót.
 Bere —
 Szlanicska —
 Imre — Csáktornyán beállt határőrnek.
 Csíkös — a kis szemtelen, kitarított cigarettával.
 Simon — trombitált egész úton, meg lopott, amit ért.
 Selkey — seftelt.
 Csuri —
 A többit nem írom ide. Ezek csak a nevezetesebbek. Összesen voltunk 40-en. Most pedig kellemes ünnepeket kívánok. Barátod

Gaál

Az országos események időrendi áttekintése

okt. 23.

— a magyar nagypolgárság érdekeit képviselő Wekerle Sándor miniszterelnök és kormánya még ezen a napon elveti Károlyi Mihály határozati javaslatát, amely — a többek között — azonnali különbékét és a nemzetiségekkel való megegyezést követeli.
 — a Fiumében (Rijeka) állomásozó horvát ezred fellázad, lefegyverzi a rendőrséget, és a várost hatalmába keríti.

okt. 24.

— Zágrábban kikiáltják a független délszláv államot.

okt. 25.

— megalakul a Magyar Nemzeti Tanács Károlyi Mihály vezetésével.
 — az olasz fronton fellázad a 22. honvédegyalozred és az egész 38. honvédegyalozadosztály. A lázadás áterjed az olasz arevonal négy részére.
 — Pesten megalakul a Forradalmi Katonatanács.

okt. 27.

— Andrássy Gyula külügyminiszter különbékét kér az antanttól.
 — az osztrák—magyar flotta tengerészcinék felkelése Pólában.

okt. 28.

— a Cselhszlóvak Köztársaság megalakulása.
 — hatalmas tömegtüntetések Budapesten a békéért; sortűz ellenük; a lánchídi csata.

okt. 29.

— a pesti rendőrség csatlakozik a Nemzeti Tanácshoz.
 — Horvátország kinyilvánítja a monarchiától való különválását és csatlakozását a Délszláv Államszövetséghez.

okt. 30.

- a bécsi forradalom.
- megalakul a Román Nemzeti Tanács.

okt. 31.

- győz a pesti forradalom: koalíciós kormány alakul, élén Károlyi Mihállyal.

nov. 1.

- a budapesti munkások gyűléseken követelik Magyarország függetlenségét és a köztársaság kikiáltását.

nov. 2.

- megalakul a Budapesti Munkástanács.

nov. 3.

- az Osztrák–Magyar Monarchia fegyverszüneti megállapodást köt Padovában az antant hatalmakkal.

Gaál tengerész sorainak a végére érve, az alábbi következtetések levonására nyílik alkalmunk:

- a leírtak információs értéke kétségtelen; a szemtanú több, mind-egy ismeretlen részadattal egészítette ki a már kialakult történelmi képet;

- a pólai tengerészek rokonszenvvel viseltettek a társadalmi változások iránt; a meggyőződéses szocialisták éppenséggel a forradalmi események élén állottak;

- erősen érdeklődtek a politikai hírek iránt, s ezek igen gyorsan, már másnapra eljutottak hozzájuk;

- megmagyarázhatatlan, miért nem szól részletesen az október 27-én kitört pólai matrózfelkelésről;

- Gaál sorai is igazolják történeiszneink következő megállapítását: „A szervezetenleg gyenge szociáldemokrata párt... a délszláv területeken sem tudott a tömegmozgalom élére állni. A jobbszárny a vezetést itt is átengedte a polgári pártoknak. E pártok nacionalista szölamokat hangoztatva próbáltak úrrá lenni a földfogaló, köztársaságot követelő forradalmi megmozdulásokon. Ugyanakkor az »anarchia« megfékezésére és a vagyonbiztonság helyreállítása érdekében együttműködtek a régi rend katonai és polgári szerveivel. ... Hasonló együttműködés alakult ki Pólaban is, ahol a flotta parancsnoksága a legénység felkészésének leszerelésére a nemzeti tanácsok küldötteit hívta segítségül, és végső mozzanatként az egész flottát a Délszláv Nemzeti Tanácsnak adta át” (Ránki György: Magyarország története, 8. köt., Bp., 1976., 37. lap).

- A forradalmi fellendülés nagy lehetősége, a láthatáron már körvonalazódó munkáshatalom a belső reakciónak, az antant vezető hatalmai imperializmusának és a nemzetiségek nacionalizmusának egybeötöződése nyomán három évtizedig csak vágy és reménység maradt.

JEGYZETEK

1. 1918 februárjában a cattarói matrózfelkelést Horthy Miklós cirkálóparancsnok fojtotta vére. Tette elismeréséért a legfelsőbb hadvezetés ellentengernagyvá lépteti elő, majd az osztrák–magyar flotta főparancsnokává.
2. A német tengerelattjárók elsüllyesztése nem volt forradalmi tett. Ez a hadvezetés parancsára történhetett, hogy ne kerüljenek az ellenség kezébe.
3. *Matrosen Komitee* — a tengerészek forradalmi szervezete.
4. *Narodni dom* — feltehetően a pólai tanácsháza, városháza („népi ház”).

5. „*mitu favasszel volt Cattaroban*” — ma Kotar Dél-Dalmáciában, a Crna Gora-i szövetségi köztársaság területén. Ebben az időben a monarchia adriai flottájának kikötője. A felkelést Varró István így mesélte el: „A forradalmár tengerészek irányítása mellett a legénység fellázadt; a tiszteket elfogta és a hajó aljába zárta. Horthy — a hozzá hű hajók segítségével — körülfogta a lázadókat. A tiszteket kiszabadította, a lázadókat a fedélzeten felsorakoztatta, és minden tizediket agyonlövötte.”
6. *Walleitunga* — az egyik rakpart neve.
7. *tender* (angol eredetű szó) — kísérő segédhajó vagy üzemanyagot szállító segédhajó.
8. *Schruvek mester* — a hajó főgépésze.
9. *der Linieneschiffskapitän* — sorhajókapitány.
10. „*mitu határozatok bent feljüant*” — feltehetően elírás. Helyesen: felölük. Az előzményekből kilálglik, hogy ekkor már a tengerészek bizottsága feletteseik rendelkezéssel felülbírói határozatokat hozott.
11. *Das Lokal* — helyiség. A tengerészeknek a parton levő szállása, kaszárnyája.
12. *munitions telep* — lőszerraktárak sora.
13. *Tagblat* — das Tageblatt — napilap.
14. „*az olaszok nincsenek melegegvedve*”. A monarchia felbomlása utáni hónapokban Horvátország mgáéának tekintette Pólat. Azonban a Párizs környéki békeszerződés az Isztria-félszigetet végül is Olaszországnak ítélte. 1945-től Jugoszláviához tartozik.
15. a *Viribus elsüllyedése* — a Viribus unitis (lat. — egyesült erővel) elnevezésű, Korábban Horthy parancsnoksága alá tartozó, hatalmas hadihajó elsüllyesztése. Nevét I. Ferenc József császár kedvenc jelszavától kapta.
16. a *gefange ház* (der Gefangene — fogoly, rab) — börtön, katonazárka.
17. a *te szakod* — mivel Varró István ebben az időben Salontán volt betegszabadságon, személyes holmiját Pólaban barátjára bízta.

Dankó Imre előadása

Február 18-án, Gyulán, a TIT Békés megyei Titkársága, szervezésében előadást tartott a hajdúság kialakulásáról, a hajdú etnikum sajátosságairól *A magyar hajdúság* címmel. Április 18-án, Kisvárdán, a Kisvárdai Helytörténeti Tanácskozás keretében *Életmódkutatás Kisvárdán* címmel a korszerű, interdiszciplináris, komplex kutatásról tartott előadást, felvázolva azokat a jelentősebb kisvárdai életmód-modelleket, amelyek ismerete, vizsgálata alapvető követelmény minden további kisvárdai honismereti, helytörténeti, szociológiai, művelődéstörténeti, néprajzi és egyéb kutatásoknál és feldolgozásoknál.

Előkészületek a Medgyessy centenáriumra

Medgyessy Ferenc születése 100. évfordulója méltó megünneplésére a közeljövőben *Medgyessy Emlékbizottság* alakul. A Déri Múzeum, mint a Medgyessy-hagyaték tulajdonosa, különös kötelezettséggel vesz részt a centenárium megünneplésében. Az előkészületek megindultak és eredményesen folynak. A Múzeumi Kurír a centenárium alkalmából Medgyessy-emlékszámot fog kiadni (35. szám).

Tisztelt konferencia!*

Nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy a levéltári napokon előadást tartsak a hajdú-bihari helytörténeti kutatás és írás eredményeiről, feladatairól. A feladat megoldására nem tartom magamat a legalkalmasabbnak, már csak azért sem, mert helytörténeti kutató- és történetírói munkánkban hosszú idő óta úgy is, mint szerkesztő, úgy is, mint író, de úgy is, mint lektor, részt veszek. Így aztán részben a saját eredményekről beszámolni, illetve a saját célkitűzésekről, feladatokról beszélni nem a leghálásabb feladat. Mentse talán a helyzetet az a körülmény, hogy a levéltári napokon személyemben muzeológus, történelmi-helytörténeti tárgyáról pedig tevékenysége elsődleges profilját illetően *etnográfus* foglalja össze a hajdú-bihari helytörténeti kutatásokról elmondhatókat.

Ezzel a bevezetővel azt is szándékoztam jelezni, hogy előadásom összefoglaló jellegű, és semmiféleképpen sem kritikai. Munkánk bírálatát más fórumoknak és más szakembereknek kell elvégezniük, mint ahogy el is végzik, és végezték már eddig is.¹ Előadásomban a problémákról, a helytörténeti kutató-feldolgozó munka helyi tapasztalatairól, módszereiről, sajátosságairól, eredményeiről és ezek tárgyilagos összevetésére alapozottan hiányosságokról, illetve a hiányosságok felismerése adta feladatainkról kívánok beszélni.

Talán azzal kezdek, hogy helytörténeti kutatásokkal, írásunkkal az utóbbi időben többen foglalkoztak, önmagával jelezve ezzel, hogy Debrecenben, Hajdú-Bihar megyében széles körű, sokoldalú, minden tekintetben figyelmet érdemlő történeti kutatómunka, helytörténetírás folyik. Elsőnek *Komoróczy György* foglalta össze helytörténetírásunkat 1969-ben kiadott tanulmányában.² Ez a munka részletező felsorolással ismertette a Hajdú-Bihar megyei helytörténetírást 1945 és 1968 között. *Komoróczy György* ismertetése főleg azokat az új szempontokat emelte ki és követte nyomon helytörténetírásunkban, amelyeket a korszerű tudományos, a történelmi materializmus, a marxista történetkutatás és -írás igényei támasztottak. A másik felmérés továbbvitte a *Komoróczy György* által követett szempontokat, és helytörténetírásunkat a munkásszervező történetének kutatása, feldolgozása viszonylatában mutatta be.³ *Szűcs Ernő* különben vizsgálódásait még tovább vitte, és újabb keletű cikkeiben az üzemtörténet-írás fontosságát hangsúlyozva, helytörténeti kutatásainkat és feldolgozásainkat ilyen irányba igyekszik befolyásolni. *Szűcs Ernő* felmérése és egyben ösztönző tevékenységéhez kapcsolódóan kell megemlítenem *Serfler István* célkitűző, módszertani jellegű áttekintéséről, ami a forradalmi hagyományok Hajdú-Bihar megyei ápolása kapcsán a munkásszervező történetének és feldolgozásának helyi eredményeiről és tanulságairól szól.⁴ Harmadikként két saját áttekintésemről kell beszélnem.

Első megfogalmazásában a Levéltári Napokon előadásaként hangzott el, Debrecenben, 1969. május 7-én.

Helytörténetírásról elsőnek 1975-ben az *Alföld* hasábjain számoltam be a hajdú-bihari helytörténetírás újabb eredményeiről címmel.⁵ Ezt a rövid áttekintést fejlesztettem tovább, főleg újabb helytörténeti munkák említésével gazdagítva, a hajdúszoboszlói ünnepi, a település első említésének 900. évfordulójára rendezett tanácsulésen felolvasott és a tanácsulés anyagában kiadott összefoglalóban. A hajdúvárosok történetének új feldolgozásai címmel.⁶ Ezekben az áttekintésekben arról volt szó, hogy a helytörténeti kutatás és a helytörténetírás általában fellendült. Ez a fellendülés szorosan összefügg társadalmi fejlődésünkkel, és a tudatformálás fontos eszköze. A helytörténetírás nemcsak ismeretszerzés, nemcsak adatgyűjtés az úgynevezett nagy történetírás számára, hanem a történetiség, az állandó változó világ közvetlen érzékeltetése is, és mint ilyen, a legkézenfekvőbb eszköz a világnézet alakítása, formálása tekintetében. Helytörténetírásunkról szóló beszámolóink minden esetben kiemelték a helytörténeti kutatás és feldolgozás gyakorlati pedagógiai, didaktikai erejét, fontosságát, és ezzel helytörténetírásunknak meg is adták, szépen biztosították a megérdemelt elismerést, előkelő rangsorolást kulturális eredményeink és feladataink között.

Helytörténetírásunknak vannak bizonyos általános jellemzői. Bevezetésekként essék ezekről egy-két szó.

Először is azt kell említeni, hogy helytörténeti munkáink tekintélyes hányada alkalmi jellegű, valamilyen évfordulóra készült írás, amelynek szinte egyetlen követelménye a kiadó részéről a jubiláló intézmény, vállalat, mozgalom eredményeinek, érdemeinek megörökítése. Ezeknek a helytörténeti munkáknak — amelyek mellesleg igen széles műfaji skálán helyezkednek el — szerzői általában nem tudományos szempontokat követnek, hanem az alkalom, a jubilálás adta eseményeket, adatokat rögzítik. Helytörténetírásunk nem különíti el magát ezektől a feldolgozásoktól, ami különben érthető volna, mert a pusztán adatok, esetleg csak névsorok megmentése is eredmény. Az más kérdés, hogy az ilyen feldolgozásokban megmentett adatok, amelyek különben más módon és eszközökkel is megmenthetők, sőt megmentettek, mibe kerülnek, mennyiben veszélyeztetik, akadályozzák a komoly, különböző kutatásokon, összehasonlításokon alapuló helytörténeti munkák létrejöttét, megjelenését. Mindenestre leszögezhetjük, hogy amikor a Hajdú-Bihar megyei helytörténetírás eredményeiről adunk számot, akkor elsősorban nem ezekről az alkalmi feldolgozásokról beszélünk.

Posztívabb előjellel szólhatunk helytörténetírásunk egy másik jellemzőjéről. Ez pedig az, hogy a részletkérdések kutatásai, feldolgozásai, koncepciózusabban fogalmazva, a nagy összefoglalásokhoz elengedhetetlenül szükséges előtanulmányok elég ritkák. Ezen a téren még mindig — az utóbbi időben megjelent néhány fontos résztanulmány ellenére — hiánynak vannak. Ezek a hiányok többfélék. Hiányoznak például egyes gazdálkodási folyamatok, részbeni vagy teljes változások feldolgozásai. De hiányoznak azok a legújabb módszerek alkalmazásával készíthető részletfeltárások is, amelyek pedig a korszerű tudományosság alapvető kritériumai, mint amilyen például a *demográfiai*, hangsúlyosan a *történeti demográfiai* felmérés és feldolgozás vagy a *statistikai*, illetőleg a *történeti statisztikai* lehetőségek felhasználása.⁷ Bár ebben a két új keletű, módszertani jellegű tárgykörben is igen szép kezdeményezéseket tettünk, és több jelentős eredményt értünk is el; hiányosságaink meglehetősen nagyok. Ez annál súlyosabb probléma — és ez egy külön jellemzője helytörténetírásunknak —, mert feldolgozásaink egyes forrásokat, forráscsoportokat sajnálatosan mellőznek, illetve mellőzni kényszerülnek. Ilyen forráscso-

portok például általában a középkori források vagy éppen a török források. Ezek kutatásának hiányát némiképpen ellensúlyozni lehetne történeti statisztikai feltárásokkal.

Negyedik jellemzőnek azt az általános, tevékenységünkkel kapcsolatban is többször elhangzott észrevételt említeném meg, hogy hiányosságok mutatkoznak helytörténeti munkánkban az új jelenségek számbavételénél. Az új-, illetőleg a legújabb kor kutatása és feldolgozása hangsúlyos feladattá nőtt. Azonban a kutatás és feldolgozás módszertana lemaradt a követelmény intenzitása mögött, jóllehet, egyetlen vonatkozásban sem kaptunk annyi útbaigazítást, szakmai indítást, elméleti és gyakorlati segítséget, körüljárást, meghatározást, mint ebben. Anélkül, hogy ennek a kérdésnek a mélyére néznék, mindössze azt állapítom meg, hogy az ezen a téren mutatkozó nehézségek, hiányosságok óriási többségükben természetesen, reális, mondhatni szükségszerű velejárói a ma, a jelen történeti kutatásának és feldolgozásának. Nemcsak a közvéleményben szimplifikálva elterjedt „*nincsen meg a szükséges történeti távlat!*” elvre gondolok itt, hanem sokkal inkább a jelenségek dialektikájára, amely a mába nyúló tegnap, tehát a jelen viszonyainak vizsgálatánál éppen a dialektika törvényszerűségei következtében vet fel sok-sok kérdést, köztük sok olyat is, ami a kellő áttekintés, forrássyaga hiánya következtében megválaszolhatatlan. Erre döbönt rá a történettudomány, és talált kiutat bizonyos interdiszciplináris megoldásokban. Mégpedig a helytörténeti kutatások vonatkozásában a nagyobb egység, a táj (tájkutatás) iránti érdeklődés felkeltésével, a helytörténeti kutatásoknál a jellegtelenségbe vesző eseménytörténet mellett a művelődéstörténet kutatásának hangsúlyosásával, illetőleg mindezek összesítéséeként az életmódkutatás fontosságának kiemelésével.⁸

A tájkutatás terén a Pécsi és a Veszprémi Akadémiai Bizottság által kezdeményezett és részben szervezett *dunántúli településtörténeti konferenciákra*, illetve az ezekre a konferenciákra való felkészülésre, az általuk adott indítványokra kell utalnom.⁹ Művelődéstörténeti vonatkozásban pedig arra kell rámutatnom, hogy a helytörténeti kutatások és feldolgozások erőteljesen gazdagodtak szociológiai, néprajzi és egyéb kutatásokkal, mintegy kiegészítve a történetileg lehetséges megismerést.¹⁰ Ezen a téren a Békés megyei helytörténetírás jár előttünk jó példával. Gondoljunk csak a két-két kötetes orosházi és mezőberényi monográfiára, amelyekben az egyik kötet történeti, a másik kötet pedig néprajzi volt.¹¹

Az életmódkutatás komplexitást igényel, és annak ellenére, hogy szinte divatba jött, és mindenki beszél róla, sőt mindenki csinálja is, mindmáig nem született meg az a feldolgozás, amit modellként értékelhetnénk, legkevésbé helytörténeti vonatkozásban.¹²

Ha az eddig elmondott jellemzősek alapján kellene helytörténetírásunk feladatait megfogalmazni, nem mondhatnánk mást, mint az eddig hiányosságokként felsoroltak kiküszöbölésére tett összehangolt erőfeszítések megtételét. Konkretizálva: fokozni kellene az előmunkálatoszerű feldolgozások készítését, a részletkérdések alapos kutatását, kidolgozását. Ezen a téren bizonyos fontossági sorrendet is kellene felállítani. Nyilvánvaló, hogy a helyileg, tájilag jellemző folyamatoknak, viszonyulásoknak, változásoknak, eseményeknek, részproblémáknak kellene elsőbbséget adni; azoknak, amelyek feldolgozása további ösztönzést és egyben anyagot is ad a meglévő hiányosságok felszámolásához. Fokozni kellene a korábbi tévhitek, félmagyarázások vagy csak pusztán, minden alapot nélkülöző vélemények eloszlatása, illetőleg a helytörténet-kutatás egzaktitásának fokozása érdekében a demográfiai, történeti demográfiai, a statisztikai, a

történeti statisztikai kutatásokat. Mindezek megkönnyítése érdekében meg kellene kezdeni a helyi források kiadását. Ezen a téren különben is nagy lemaradásban vagyunk, pedig csak forrásaink, mégpedig nem is csak egyedi forrásaink, hanem nagy terjedelmű, folyamatos forrásokportjaink kiadásával válhat kutatásunk, helytörténetírásunk hitelesé, helyes következtetések levonására alkalmassá. Az új jelenségek számbavételénél és elemzésénél széles körű összehasonlításra, komplex látás- és kutatásmódrára, nagyfokú interdiszciplinaritásra van szükségünk. Bármennyire is tisztában vagyunk a munkásmozgalom jelentőségével, történelemformáló erejével, mégsem szemléljük és vizsgálhatjuk önmagában, az adott gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyoktól, összefüggésektől elkülönítetten. A komplex kutatási módszer, az életmódvizsgálat adhat sok újat, küszöbölheti ki meglévő hiányosságainkat leginkább.

Mindennek az elvégzése biztosított. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy jól működő intézményeink vannak, amelyek gazdag anyaggal, jó felkészültséggel kutatókkal, a korszerű tudományosság igényei szerint, helyes szemlélettel, a korszerű módszerek és eljárások ismeretében, eddig is elismerten jó, eredményes munkát végeztek.

Amikor a debreceni, hajdú-bihari helytörténetírás eredményeiről kell számot adnom, ezekkel az intézményekkel kell kezdenem. Több intézményünk az utóbbi húsz évben a helytörténeti kutatás és feldolgozás valóságos *műhelyévé* vált. Ezek a műhelyek nem egymástól elszigetelten dolgoztak és dolgoznak, hanem nagyon is szorosan együttműködve, mintegy kiegészítve egymást. Ez természetes is, hiszen ezeknek az intézményeknek egy része úgynevezett „szolgáltatói intézmény”, hogy ezzel a rossz, de széles körben elterjedt kifejezéssel éljek. Az, hogy intézményekről, illetőleg műhelyekről beszéljek, nem jelenti azt, hogy helytörténetírásunk személytelenül, a kutató egyéniségétől függetlenül — mint steril közösségi tevékenység — folyt vagy folyik. Csupán azt, hogy a hajdú-bihari helytörténeti munkának kétségkívül a *közösségi munka*, a munkaközösségekben végzett tevékenység az egyik jellemzője.

De lássuk ezeket a műhelyeké nézett intézményeket! Nemcsak azért említem elsőnek a *levéltárt*, mert mondanám a *levéltári napokon* mondom el, hanem azért, mert talán ilyen vonatkozásban a legfontosabb intézményünk; mert leginkább szolgáltató jellegű, mert végeredményében a levéltári kutatások lehetőségének biztosításával leginkább van segítségére a többi intézménynek, műhelynek. A levéltárban folyó helytörténeti tevékenység alapvetően segíti a kutatást, elsősorban a kutatást megkönnyítő vagy egyáltalán lehetővé tevő segédletek megteremtésével. Nemcsak az egyszerű fondjegyzékekről van itt szó, hanem arról a háromkötetes, a maga nemében pártját levéltári útmutatóról, amit bizonyára mindenki ismer közülünk.¹³ A levéltári útmutatón kívül levéltárunk forráskiadványaira, illetve forráskiadványszerű publikációira szeretnék még rámutatni. Például a *Komoróczy György* szerkesztette kéziratos térképkiadványra, ami — talán mondanom sem kell — sokkal, de sokkal több, mint egyszerű katalógus.¹⁴ A levéltárnak mint helytörténeti műhelynek legkiemelkedőbb jele az immár ötödik kötetét megjelentetett *évkönyv*.¹⁵ A különböző tanulmányok mellett a levéltári évkönyvben rendszeresen helyet kapó levéltári módszertani és forráskiadványszerű közleményekre hívnám fel a figyelmet. Tudniillik ezek az írások szolgálják legközelebb a levéltár feladatát, másrészt a helytörténeti kutatás célkitűzéseit. Az a tény, hogy a levéltári évkönyv profilírozott, hogy a rész tanulmányok mellett rendszeresen közöl módszertani és anyagközlő írásokat is, a jól át-

gondolt, szakszerű szerkesztés bizonyosága, ahogy erről a levéltári évkönyvek vitájában bizonyára még szó is esik.¹⁶

A levéltár után mint műhely közvetlenül a *pártarchívumot* kell említenem. Egyrészt természete, levéltári jellege, másrészt helytörténeti kutatásainkban betöltött tényleges szerepe miatt. A pártarchívum a levéltárhoz hasonlóan szélesre tárja kapuit, és gazdag anyagával sokoldalúan segíti a helytörténeti kutatásokat, méghozzá általában nemcsak a munkásmozgalom történetének kiemelt, elkülönített vonatkozásában, hanem komplex módon, legpregnansabban talán üzemtörténeti téren. Ezt a kutatássegítést támogatja az archívum folyóirata, a *Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez*.¹⁷ A *Serflek István* által szerkesztett folyóirat három részre tagolódik. A címe is utal rá, hogy tanulmányokat, tehát feldolgozásokat közöl, valamint forrásokat ad közre. A harmadik rész sem kevésbé fontos; rendszeresen közli a hajdú-bihari munkásmozgalom-történeti irodalom bibliográfiáját. Alapvető fontosságúak az archívum kiadványai, mint amilyen például legutóbb a *Korok, emberek* című gyűjtemény volt.¹⁸ A *Fehér András* szerkesztette kötet forráskiadványának is vehető, mert a pártarchívumban őrzött visszaemlékezésekből válogatta össze, és adta közre a legbeszédesebb anyagot.

A *Tanulmányok és forrásokkal* kapcsolatosan említettem a bibliográfiát. Most a helytörténeti kutatásokban betöltött fontos szerepére szeretnék rámutatni, és vele kapcsolatosan rátérni harmadik intézményünkreműhelyünkre, a *Megyei Könyvtárra*. A Megyei Könyvtár gazdag és könnyen kezelhető helytörténeti gyűjteményen kívül főleg bibliográfiakészítéssel segíti a helytörténeti kutató- és feldolgozó munkát. A Megyei Könyvtárban valóságos bibliográfusi központ létesült, ami elsősorban *Béni Miklós* igen széles körű, szakmailag nagyon magas szintű, kifejezetten helytörténeti érdeklődésű bibliográfusi munkásságára épül. Ez a műhely a különféle alkalmi, jubileumi bibliográfiák mellett egész sor helytörténeti szakbibliográfiát is készített, és könnyítette meg velük munkánkat.¹⁹ A könnyebb tételt nem is annyira fizikai értelemben értem, mint inkább szakmailag. A Megyei Könyvtár különböző bibliográfiai nagymértékben fokozták helytörténeti kutatásaink, feldolgozásaink szakmaiságát.

Következő intézmény-műhelyünként a *Kossuth Lajos Tudományegyetemről* kell szólnunk.²⁰ Méghozzá nem egyes, a helytörténetírásban természetesen érdeklődő intézményeiről, mint amilyenek a *történeti intézetek*, a néprajzi intézet, az ideológiai intézet stb., hanem mint komplex, igen gazdag, sokféle, szerteágazó munkát végző egységes intézményről, amelybe például beletartozik az *Egyetemi Könyvtár* is.²¹ Sőt engedjék meg, hogy a más egyetemek, főiskolák idevonatkozó tevékenységére is most, a KLTE-hez kapcsolatosan utaljak. Egyetemünk több intézetében rendszeresen adnak ki feldolgozásra helytörténeti tárgyú szemináriumi, szakdolgozati, sőt doktori disszertációs témát. Az egyetem oktatómunkája ilyen gyakorlati munka végzésével is képi a helytörténet-utánpótlást, biztosítja a szakszerűséget, terjeszti a korszerű, társadalmi igényű, új szempontok alapján, új módszerekkel dolgozó helytörténeti kutatást és feldolgozást. Természetesen nemcsak a hallgatók érdekeltek ebben a munkában, hanem az oktatók is, mégpedig a professzoroktól kezdődően a gyakoronokig. Az egyetemi oktatószemélyzet a maga helytörténeti tevékenységét csak részben fejei ki az egyetem keretében. A nagyobb hányad más intézmények, műhelyek tevékenységét gazdagítja. Különböznem hagyhatjuk említés nélkül a helytörténetírás szempontjából is oly jelentős egyetemi kiadványokat: az Aktákat, a Studiumokat. Az Egyetemi Könyvtár bibliográfiai tevékenysége ebben a bő természetben jó eligazítással szolgál. Amennyiben

az egyetem vonatkozásában is nevekre gondolunk, *Szendrey István, Fehér András, Orosz István, Rácz István, Újváry Zoltán, Bán Imre, Julow Viktor, Dám László, Korponai Gáborné* és még sokan mások tevékenységére kell gondolnunk, sok más, név szerint itt fel nem sorolható, értékes helytörténeti érdeklődő munkát végző vagy azt segítő egyetemi oktatóknál kívül.

Intézményeink-műhelyeink felsorolásában távolról sem szerényeségből hagytam utolsónak a *Hajdú-Bihar megyei Múzeumi Szervezet*, illetve a *Déri Múzeum* említését.²² Azért említem intézményemet sereghajtóként, mert valamennyi intézményünk között helytörténeti szolgáltatás és kutatás, feldolgozás vonatkozásában a legteljesebbnek, a leg sokoldalúbbnak, a legkomplexebbnek vélem. A múzeumok eleve helytörténeti gyűjtemények, méghozzá nagyon sokoldalú gyűjtemények, nemcsak írásos és képi anyagot tartalmaznak, mint a levéltárak, hanem főleg háromdimenziós tárgyi anyagot is, a jó, nagyon is helytörténeti érdeklődő szakkönyvtáron kívül. A munkatársak a múzeumban gyakorolt minden tudományág keretében helytörténeti gyűjtő-, állagmegővő és feldolgozó munkát végeznek. A szigorúan vett történettudományi megközelítésen kívül biztosított számukra az irodalomtörténeti, a képzőművészeti, illetve művészettörténeti, a néprajzi, a természettudományi, illetőleg hogy a történettudományi különböző ágait és segéd tudományait is említsem, az archeológiai, a heraldisai, a numizmatikai, a technológiatörténeti stb. megközelítés is, a bibliográfiaián kívül. Az már tényleg szerénytelenség lenne, ha elkezdeném sorolni, hogy múzeumunk mindezekben az ágazatokban mit tett és tesz a helytörténeti kutatás és feldolgozás érdekében. Mindössze azt említem meg, hogy a Déri Múzeum terjedelmes évkönyve – 57 évfolyam – hazánk legregyibb és egyedüli folyamatosan megjelenő múzeumi évkönyve.²³ A bennük közreadott cikkek, tanulmányok túlnyomó többsége helytörténeti jellegű. Múzeumi szervezetünk másik kiadványsorozata a *Közlemények*, amelyből eddig 34 kötet jelent meg, ugyancsak változatos sorozat, de a helytörténeti érdeklődés egységesült tartalommal, anyaggal. A továbbiak könnyebb megértése érdekében el kell mondanom, hogy a *Közlemények* belül egy belső sorozatot is indítottunk, ami a *Hajdú a magyar történelemben* címet viseli. A helytörténeti szempontból jelentős, országosan számon tartott sorozatból eddig három szám jelent meg.²⁴ Különkiadványainkról nem is szólna, a Múzeumbaráti Kör mozgékony folyóiratára, a Múzeumi Kurírra kell még felhívnom a figyelmet, ami adatközléseivel máris nélkülözhetetlenné tette magát több más mellett a helytörténetírás számára is.²⁵ A múzeumi szervezet helytörténeti tevékenységéről szólna, vidéki múzeumainkról is szólnunk kell. Erdemleges munkát végeznek; a hajdúbószörményi múzeumnak évkönyve és önálló helytörténeti kiadványsorozata van. Az új szervezésű berettyóújfalui Bihari Múzeumnak is évkönyve és önálló helytörténeti kiadványsorozata van. A múzeumi szervezethez tartozó helytörténeti kutatók közül elsősorban *Módy György, Varga Gyula, Nyakas Miklós, Héthy Zoltán, Juhász Imre* nevét kell megemlítenem.

A műhelyek-intézmények felsorolása után szólnunk kell a különböző intézmények, műhelyek és kutatók nagyon is szerteágazó, sokoldalú munkáját egyeztető két bizottságról is. Bár sem a *Szendrey István* vezette Hajdú-Bihar megyei helytörténeti és honismereti bizottság, sem a *Fehér András* vezette munkásmozgalom-történeti bizottság közvetlen helytörténeti kutató- és feldolgozó munkát természetesen végez, az e téren folyó tevékenység felméréseivel, a munkatársak tájékoztatásával, bizonyos adminisztratív segítség nyújtásával, szakmai tanácsokszókkal szerzésével, a feladatok körvonalazásával, egyeztető tevékenységgel nemcsak orientálja ezt a munkát, hanem ténylegesen műveli is.²⁶ Mégpedig azért,

mert a két bizottság tagjai majd azonosak, mert a különböző intézmények-műhelyek képviseltek magukat bennük.

A helytörténeti bizottságokról mondtaknál kínálkozik legjobb alkalom arra, hogy kitérjek a debreceni helytörténetírásra, -kutatásra. A városban külön helytörténeti-honismereti bizottság működik, ami főleg a helytörténeti kutatások eredményeinek a közművelődés különböző területein való felhasználását szorgalmazza. A városi helytörténeti kutatás és feldolgozás közvetlenül a városi tanács művelődésügyi osztályához kapcsolódóan, egyébként a már említett intézményekben-műhelyekben folyik. Így kell értékelnünk a debreceni helytörténetírás nagy vállalkozását is, a *Debreceni történeti monográfia* elkészítését, *Ránki György* szerkesztésében.²⁷ Fontosságuk miatt szólnom kell ezen nagy jelentőségű és a város, de még a megye, illetve a szűken értelmezett helytörténeti keretein is messze túlmutató vállalkozás előkészítéséről, előtanulmányairól is, ami már addig is több, önmagában is jelentős, hézagpótló munkát eredményezett. Mint például: 1975-ben a *Breuer János* szerkesztette Debrecen zenei élete a századfordulótól napjainkig című tanulmánykötetet,²⁸ 1976-ban a *Ránki György* szerkesztette kapitalizmus kori ipartörténeti összefoglalót,²⁹ valamint a *Katona Ferenc* szerkesztette színesített történetet.³⁰ De szólnom kell arról a beszámoló jellegű, egyeztető szándékú város-történeti konferenciáról is, amit a Debrecen története szerzői tartottak a múlt év végén.³¹

Nagy intézményeink esetében tényleg valóságos műhelyekről van szó, mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint az, hogy mindegyik köré úgynevezett külső munkatársakból értékes munkát végző, neves kutatókból, helytörténészekből álló munkaközösség verbuválódott. Közülük a levéltárral kapcsolatban *Kormos Lászlót*, *Nagy Sándort*, az egyetemmel kapcsolatban *Tóth Bélát*, a múzeumi szervezettel kapcsolatban pedig *Takács Bélát* és *Kahler Frigyes*t kell megemlítenünk.³²

Az intézményekhez, bizottságokhoz visszatérve még csak annyit kell megjegyezni, hogy a személyes kapcsolatokon túl az intézmények-műhelyek és a bizottságok biztosították helytörténeti kutatásunk és helytörténetírásunk számára azokat az országos jelentőségű történéseket, akik tevékenysége saját kutatási területükkel összefüggésben is sok vonatkozásban kapcsolódik Debrecen, illetve a Hajdúság, megyénk helytörténetéhez. Az ilyen, munkánkat minőségileg javító munkatársaink közül *Benda Kálmán*, *Makkai László*, *Nagy László*, *Dávid Zoltán*, *Kovács Zoltán* nevét kell elsősorban megemlítenünk.³³

Egyébként helytörténeti kutató- és feldolgozó munkánk értékes hagyományokra, *Zoltai Lajos*, *Szabó István*, *Révész Imre* munkásságára támaszkodva folyik.³⁴ Az eddigiekben ismertetett intézményi-műhelyi rendszer keret — ahogy arra különben már utaltam is —, nem valami zárttságot, szigorú szervezetet jelent. Annyira nem, hogy a legjelentősebb alkotások jöszent egyetlen intézmény-műhely korlátai közé sem sorolhatók be, bár kapcsolatuk számos helyi és nem helyi intézménnyel-műhellyel megvolt vagy van. Éppen ezek a nem szigorú szervezeti formák biztosították helytörténeti kutatásunk és írásunk változatosságát, sokoldalúságát, a mennyiségi eredmények mellett a minőségi fejlődést is. Ez a laza szervezeti forma adott lehetőséget pár alapvető, a további tevékenységet is meghatározó munka, főleg összegzés elkészítésére. Ilyen összegző jellegű munkának tartom a *Tokody Gyula* szerkesztette megyei munkáműködés-történeti összefoglalást,³⁵ *Sápi Lajos* debreceni építéstörténetét,³⁶ és a *Szöllösi Gyula* szerkesztette vásártörténetét,³⁷ illetőleg *Balogh István* két, a széleskörűen értelmezett helytörténetre példa, az életmódkutatás irányá-

ba mutató könyvét, a Gondolat Kiadónál megjelent Hajdúságot és a Cívsek világát.³⁸ Ezek között a munkák között egy érdekes kezdeményezésről is beszámolhatunk, *Kecskés Gyula* munkájáról, ami Püspökkladány újkori történetét az élő és még ismert helynevek ismertetésével és elemzésével adattárszerűen mutatja be.³⁹

Ismételnem hangsúlyozom, hogy ezek az alapozó munkák összefoglaló jellegűek, és szerzőik számos előtanulmánya, részletfeltárása, következtetések összegződik bennük, mint ahogy például ez legjobban látható *Balogh István* két említett könyve esetében. Talán felesleges itt *Balogh István* több évtizedes munkásságára utalnom, ami főleg a tiszántúli, közélebről a debreceni parasztság, a cívsek társadalmának, műveltségének meghatározására vonatkozott.⁴⁰

A továbbiakban nem a számos rész tanulmánnyal, feldolgozással, hanem helytörténetírásunk reprezentáns munkáival kívánok foglalkozni röviden, inkább csak a problémákra utalva, az előzőekben felvázolt kérdésekhez kapcsolatosan. A következőkben csak a hajdúvárosok történeti összefoglalásáról lesz szó. Azért érdemes a hajdú-bihari helytörténeti kutatásokról és feldolgozásokról így, kiemelten a hajdúvárosok történetének monografikus feldolgozásával foglalkozni, mert ezt a zárt egyéni képező kutatási területet és az ezen a téren elvégzett munkát reprezentatív tevékenységnek és eredménynek érzem. Bizonyos vonatkozásban összegző jellegűnek olyan értelemben is, hogy minden egyes feldolgozás számos előtanulmányra támaszkodik, kutatási és feldolgozási módszerét, szempontjait tekintve pedig tartalmazza mindazokat a tényezőket, amelyekről az előzőekben szó volt. Természetesen nem egyforma módon és mértékben, hanem a kutatók, a szerkesztők egyéni sajátosságainak, kutatási területeinek, módszertani különbözőségeinek megfelelően.

Az a hír járja, hogy az utóbbi időben örömdetesen fellendült helytörténeti kutató- és feldolgozó munka leginkább Békés, Somogy és Hajdú-Bihar megyében terebélyesedett ki, és ért el figyelemre méltó eredményeket.

Békés megyét ezen az értékelő megállapításon belül kezdeményezőnek is tekintik, mert a *Nagy Gyula* szerkesztette, két hatalmas kötetben, tíz évvel ezelőtt, 1965-ben kiadott orosházi monográfiát az újabb helytörténeti feldolgozások területén valóban új, valóban kezdet volt.⁴¹ Békés megyében az orosházi példát az azóta eltelt időben több más, hasonlóan nagyszabású összefoglalás követte, amelyek közül ki kell emelnünk a *Szabó Ferenc* szerkesztette mezőberényi és vésztői monográfiákat.⁴² A békési tevékenységre is jellemző, és ebben hasonlít a mi munkánkra is, hogy helytörténeti összefoglalásokat készít, mégpedig nem egyéni munkáival, hanem munkaközösségekben.

A Somogy megyei helytörténeti kutatások és feldolgozások jelentős mértékben különböznek a békésiektől. Ott ez a munka a megyei levéltár, személy szerint pedig *Kanyar József* körül összpontosul, és évkönyvszerű kiadványban részkérdéseket tisztáz, mintegy adatot, forrásanyagot gyűjt össze a később elvégzendő, összegző jellegű munkához. A Somogy megye múltjából című sorozat tartalmas kötetei 1970 óta évenként rendszeresen megjelennek.⁴³ Hasonlít hozzá az újabb időben fellendült Zala megyei helytörténeti tevékenység, amely *Degré Alajos*, *Simonffy Emil* és *Németh József* tevékenységében és a Zalai gyűjtemény című tartalmas kiadványsorozatban realizálódott.⁴⁴ De visszatérve még Somogyra mint úttörő vállalkozásra, itt is hivatkoznunk kell a *Kanyar József* készítette impozáns Somogy megyei történelmi olvasókönyvre, ami 1967-ben jelent meg Harminc nemzedék vallomása Somogyról címmel.⁴⁵ Erre a nagyszerű

vállalkozásra azért is szükséges utalnunk, mert a későbbiekben sorra kiadásra kerülő megyei, városi történelmi olvasókönyveknek nagymértékben példája, modellje ez az alkotás.

Somogy megyében a helytörténeti kutató- és feldolgozóunka minden bizonnyal azért alakult így, mert az összefoglalásokhoz nem volt érdemi előzmény. Nem úgy, mint Békésben, ahol *Karácsonyi János, Márki Sándor, Scherer Ferenc, Durkó Antal, Nádor Jenő, Implom József* és mások tevékenysége jelentős mértékben előkészítette a talajt az új kutató- és feldolgozóunka számára.⁴⁶ Így volt ez Hajdú-Biharban is. *Dudás Gyula, Sillye Gábor, Barcsa János, Nagy Sándor, Herpay Gábor, Málnási Ödön* munkássága minden hiányosságuk, kifogásolhatóságuk ellenére is elvégzett egy bizonyos összegezést, összegyűjtött egy sereg adatot, magyarázott jó pár jelenséget.⁴⁷ Nálunk, a mi helytörténeti kutató- és feldolgozóunkánkra az jellemző, hogy helységmonográfiákat készítenek, hogy az összefoglalásokat egy-egy szerkesztő irányítása alatt általában széles körű munkaközösség végzi. Ezeknek a munkaközösségeknek a tagjai nagyjából azonosak, bár minden esetben új nevek is szerepelnek, és a legújabb feldolgozásoknál erőteljesen érvényesült az a felismerés, hogy új, fiatal munkatársakkal nemcsak kibővíteni, hanem fel is kell frissíteni a munkaközösségeket.

Különbözik annak a módszernek, hogy nálunk munkaközösségek dolgoznak, több oldalú hasznát láttuk és látjuk. Először is abban, hogy az esetenként más és más szerkesztő vezetésével dolgozó munkaközösségek majdnem azonos szempontok alapján, közös módszerekkel és eszközökkel dolgoznak. Ilyen közös, a munka során kikristályosodott szempont például az, hogy a korábbi feldolgozásokat gondos tanulmányozással felül kell vizsgálni. Ez a felülvizsgálat elsődlegesen úgy történik, hogy a régtől ismert források eredetiben újratanulmányozzuk, és igyekszünk helyesen, az első értelmezésétől, felhasználásától máig eltelt idő adta új szempontok, ismertté vált összefüggések, szakmai követelmények szerint értelmezni és felhasználni. Közös eszközként a sok közül ezúttal az előbbiekhez csatlakozva csak azt említ meg, hogy nem elégedtünk meg a régtől ismert forrásokkal, adatokkal, hanem a források körét új, saját forrásfeltevéseink munkáival minden korra, viszonyulásra vonatkozóan igyekszünk bővíteni. Különösen fontosnak tartom ezt a tevékenységet a mi vonatkozásunkban, alföldi viszonylatban, ahol korábban egész korszakokat intéztek el azzal, hogy nincs elegendő forrásanyag, vagy hogy éppenséggel egyáltalán nincsen forrás. Kutatásaink bebizonyították, hogy e mögött a megállapítás mögött mérhetetlen kényelem és felelőtlenség húzódik meg, mert minden összefoglalásunk nemcsak új forranyagot, adatokat, hanem új, a kutatáson eddig kívül rekedt források csoportokat talált és használt fel. Ez a tevékenység munkánknak bizonyos pozitívista színezetet adott, ami az adott körülmények között nemcsak indokolt, hanem egyenesen szükségesszerű is volt.

Nálunk, Hajdú-Biharban — ahogy már említettem — a helységmonográfiák terjedtek el. A korai kezdeményezéseken, *Barcsa János, H. Fekete Péter, Nagy Sándor* és mások munkáin kívül meg kell emlékeznünk néhány olyan újabbról is, amelyet egy szerző készített, mint amilyen például *Varga Antal* balmazújvárosi összefoglalása volt 1958-ban vagy *Papp József* tiszecsei monográfiája 1967-ben.⁴⁸ Ezek a kezdeti feldolgozások jól mutatták, hogy az ilyen munkák eredményes elvégzése csak munkaközösségekben biztosítható. A munkaközösségek vezető szerkesztő tájékozottságára, a különböző szempontok összeegyeztetését szolgáló tevékenységére kell többek között azt bízni, hogy az elkészítendő munkán be-

lül milyen arányok alakuljanak ki. Melyik korszakot, eseményt, esetleg személyt vagy folyamatot vizsgáljon és mutasson be hangsúlyosan, és nem utolsósorban azt a nagy és esetenként nehéz feladatot is, hogy mily mértékben legyen a készülő mű csak egy szűk réteghez szóló, illetőleg mennyiben, milyen módon legyen a tudományosság igényeinek messze nem kielégítésével népszerű, elsősorban az illető helység lakosai számára készülő, több irányú hatást kiváltó könyv.

Hajdú-Bihar megyében az újabb helytörténeti feldolgozásokat a *Komoróczy György* szerkesztette Hajdúdorog története című kötet nyitotta meg, 1971-ben.⁴⁹ A későbbiekben kibővült munkaközösség már ennél a feldolgozásnál kialakult. Munkájuk nemcsak azért volt nehezebb, mint a későbbiekben, mert elsőik voltak, hanem inkább azért, mert Hajdúdorog esetében semmi kutatási, feldolgozási előzmény sem állt rendelkezésre. Ugyanakkor a kutatóknak a területünkön legösszetettebb gazdasági-társadalmi, etnikai és kulturális körülményeket, alakulásokat kellett vizsgálniuk.

1972-ben jelent meg ugyancsak *Komoróczy György* szerkesztésében a Hajdúhadház múltja és jelene című kötet.⁵⁰ Itt már jelentős mértékben bővült a munkaközösség, több újabb szempont érvényesült a kutatás és feldolgozás során. A hajdúhadházi összefoglalás határozott előrehaladás a dorogihoz képest. Ezt az a körülmény is magyarázhatja, hogy a munkaközösség tagjai, a szerkesztő messzeemenően érvényesítették a dorogi monográfia készítése közben szerzett tapasztalatokat, a dorogi feldolgozás bírálatában megfogalmazott igényeket.

A *Rác István* szerkesztette Hajdúnánás története című összefoglalás 1973-ban jelent meg.⁵¹ A szerzői gárda igen kis változással ugyanaz volt, mint a két előző feldolgozásnál. Ennél a munkánál az értelem szerkesztői munkát kell megemlítenünk. *Rác István*nak sikerült bizonyos elvi, kutatási, feldolgozási szempontokat következetesen érvényesíteni, ami által a munka a korábbiaknál sokkal egységesebb lett. Újdonságként történeti és néprajzi (folklor) szemelvénygyűjtemény kapott helyet a kötet végén.

Ugyancsak 1973-ban jelent meg a külső megjelenésében is nagy munka, a *Szendrey István* szerkesztette Hajdúbüszörmény története.⁵² A vasikos kötet munkatársi gárdájában a korábbiakhoz képest több új nevet találunk. Ez érthető is, hiszen minden más helynél nagyobb számú alkalmas helyi munkaerő állt Hajdúbüszörményben, a Hajdúkerület egykori székhelyén rendelkezésre. *Szendrey István*, a hajdúság történetének neves kutatója, összefoglalásában sok, régi kutatási eredményét is összegyezte. A büszörményi monográfiában már bele nem fért, kutatási „melléktermek”, előtanulmány is olyan régóta hiányolt, rendkívül gyakorlati értékkel, haszonnal járó munkát eredményezett, mint *Szendrey* nagy forráskiadványa a hajdúkiáltás-levelekről, 1971-ben.⁵³

A hajdúbüszörményi monográfia megjelenése után nyilvánvalóvá lett, hogy esetünkben többről van szó, mint egyszerű helységtörténeti összefoglalások megjelentetéséről. Előkészületek történtek az egykori Hajdúkerületet alkotó „öreg hajdúvárosok” történeti monográfiáinak elkészítésére, most már azzal a céllal, hogy az elkészített feldolgozások alapján képezhessék egy nagy táji monográfia-elkészítésének, az egyezések, a különbözőségek kimutatásával, magyarázatával. Ilyen megindulások is szerepet játszottak abban, hogy *Komoróczy György* szerkesztésében, nagyjából a korábbi munkálatokban is részt vevőkől álló munkaközösség elkészítette egy, a Hajdúkerületen kívül rekedt, az úgynevezett „öreg hajdúvárosok” gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésétől eltérő utat

megített Sarkad egykori hajdúváros történeti összefoglalását, 1972-ben.⁵⁴ Helyesebben nem összefoglalását, mert a terjedelmes kötet a Tanulmányok Sarkad múltjából címet viselve, nem képzett összefüggő egészet, nem követett kronológiai rendet, hanem a helység története legjelentősebb, egyedinek vehető mozzanatait vette vizsgálat alá.

Így ugyanazon felismerés és igény hatására készült el a közben a Hajdúkerületből kivált egykori hajdúváros, Polgár történeti feldolgozása is, *Bencsik János* szerkesztésében, 1974-ben.⁵⁵ A polgári monográfia jellemzője az, hogy viszonylag szűk, kis számú munkaközösség készítette, és a kis létszámú gárda soraiban is sok csak itt, csak ebben a munkában részt vevő helyi erő foglalt helyet. Munkatársi tekintetben ez a polgári összeállítás a legdivergálóbb. Ez érthető is, hiszen története folyamán Polgár más közigazgatáshoz tartozva, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyai is másként alakultak, mint a hajdúvárosoké. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy Polgár kulturális kapcsolatai Eger felé épültek ki, iratainak jelentős hányadát az egri érseki levéltár őrzi, és így nemcsak érthető, hanem kívánatos is volt, hogy ilyen tájékozottságú, megyén kívüli kutatók működjenek közre.

A felsorolt hajdúvárosi monográfiák előmunkálatai közben jelentkezett az igény Hajdúszoboszló részéről monográfiája elkészítésére. Amikor pedig a hajdúszoboszlói feldolgozás megindult, vetődött fel a teljesség vágya, hogy tudniillik a hatodik hajdúvárosnak, Vámospércsnek is meg kellene csinálni a történeti összefoglalását. Sajnos ez a jogos igény mindmáig csak igény, óhaj. A község tanácsa nincsen abban a helyzetben, hogy egy ilyen nagy jelentőségű és nem kevés anyagi áldozattal járó munkát vállalni tudjon. Nagy kár ez a teljesség rovására, mert éppen Vámospércs lehet az a hajdúváros, amely már csak félreeső volta, a többitől eltérő földrajzi adottságai, kis lélekszáma, talajviszonyai, termelési struktúrája, társadalmi fejlődése, másfelé irányuló gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatai miatt különös jelentőséggel bír a hajdúvárosok egészében.

A Hajdúszoboszló-monográfia közben megjelent.⁵⁶ Minthogy szerkesztésében látott napvilágot, engedjék meg, hogy bővebben ne szóljak róla. Elégjenek meg annyival, hogy ez a feldolgozás is a többihez hasonlóan céllal és eszközökkel készült. Két kezdeményezészámba menő tényszerű van. Az egyik az, hogy tényleges monográfia kívánt lenni, ami a település történeti kérdésein kívül a természeti viszonyokkal, művelődési, egészségügyi, nyelvészeti stb. fejlődéssel is foglalkozik. A másik az, hogy gazdagon illusztrált. Be kell szólni arról is, hogy két hajdúvárosi összefoglalás van előkészületben. *Szendrey István* egymaga írt Derecske hajdúváros története részekre osztottan jelenik meg különböző helyeken, a *Varga Gyula* szerkesztette Berettyóújfalui története pedig hamarosan nyomdába kerül.

A munkaközösségben végzett munka teremtette meg a lehetőségeket ahhoz, hogy a végeredményében folyamatosan végzett munkához bizonyos segédletek is elkészüljenek. Több ilyen tevékenység közül szűlt csak kettőre térek ki. Az egyik a topográfiai bizonyosság fokozását szolgálta a Hajdú-Bihar megyei Levéltár kéziratos térképeinek ismertetésével és felsorolásával, 1970-ben.⁵⁷ A másik pedig a szokványos fondjegyzékeken messze túlmutató és éppen ezért sokoldalúban, eredményesebben felhasználható kétkötetes levéltár-ismertető, ami a helytörténetírás levéltári forrásai címen jelent meg 1972-ben.⁵⁸ Önmagában ez az előkészületi munka, ez a segédleteket megteremtő tevékenység oly eredményes volt, hogy

igényt támasztott helyi okmánytárak, forráskiadványok szerkesztése, kiadása iránt.

Ugyancsak a munkaközösségben, méghozzá nagyjából azonos munkatársakkal végzett kutató- és feldolgozó munkánk tette lehetővé, hogy munkáinkban kirajzolódjanak bizonyos hangsúlyos részek; bővebb, mélyebb elemzést kapjanak a kardinális kérdések.

Ezeket sorra szedve számolhatok be például, hogy feldolgozásaink egyforma érdeklődéssel fordultak a terület korábban majd teljesen érintetlen régmúltja felé. A korábbi feldolgozások az őskorokat nemigen vették figyelembe, vagy ha említették is, meglegedtek holmi általánosságokkal, amelyekkel semmilyen vonatkozásban sem lehetett előremenni a megismerésben. Feldolgozásaink minden esetben igyekeztek eljutni legalább a helyi és környékbeli leletkataszter összeállításáig. A régészeti kutatásokról alkotott összefoglaló képek az a jellemzője, hogy vidékünkön kevés feltárás volt, a leletanyag részletekbe menő megállapítások megtételére alig alkalmas. Ez a negatív régészeti vélemény sajnos nemcsak az őskorokra vonatkozik, hanem a későbbiekre is, a népvándorlás korára, benne a honfoglalásra és közvetlen utókorára vonatkozóan ugyanúgy, mint a középkorra nézve is.

Feldolgozásaink régészeti részeit világitottak rá arra a különben korábban is sejtett tényre is, hogy a honfoglalás helyi körülményei alig tisztázottak, s nyújtották azt a nagy tanulságot is, hogy a honfoglalás és általában az Árpád-kor viszonyaira inkább a nyelvi adatokból, az egykorú okmányok szörványadataiból nyerhetünk ismereteket, mintsem a régészeti eredményeiből. Feldolgozásainkban a régészeti részeket a megelövő múzeumi anyagra építetten a Déry Múzeum régészeti, *Mesterházy Károly*, *M. Nepper Ibolya*, *Sz. Máthé Márta* és részben *Módy György* dolgozták fel.

Ugyanez mondható el középkori történetünkről is. A régészeti kutatások eredményeinek szegényessége nem képes a középkori településrendszer kialakulására, a falu-, illetve városfejlődés kérdéseire, a társadalmi átalakulásra, a rendiség kifejlődése problémáira választ adni. Topográfiai kérdésekben ugyanúgy, mint a gazdasági-társadalmi változás kérdéseiben, inkább eligazítóak az oklevelek, a névanyag és nem utolsósorban a jó helyismeret. A szükséges feltárások hiányában a középkori állam- és egyházszerkezet kérdéseiben is inkább okleveles adatokra vagyunk utalva, holott a középkor két óriás megjeje, a területünkön osztozkodó Szabolcs és Bihar megye szervezete, a szervezethez való tartozás ténye talán önmagában nem fontos, de összefüggésében jelentősebb növekedés szörvány levéltári adatokból ismerhető csak meg. Ezeknek az adatoknak a feltárása, csoportosítása, kellő értelmezése, esetenkénti lokalizálása igen kiterjedt filológiai munkát jelentett, amit legtovább feldolgozásunkban *Módy György* végzett el.

A korábbi feldolgozásokban ugyanígy elnagyoltan, vagy általánosságba burkolózva foglalkoztak a rendiség bomlásával, a feudalizmus hanyatlásának korával, illetve ezzel összefüggésben a török hódoltság idejével. Az általános vélekedés az volt, hogy a hanyatlásért a török felelős, a török terjeszkedés, a hódoltság minden rossz forrása. Többek között az Alföld elnéptelenedésének is. Holott tudjuk, hogy például a Hortobágy területén, de több helyütt másutt is, jóval a török terjeszkedés előtt, számos falu már elnéptelenedett, teljességgel ma sem ismert gazdasági és társadalmi okok következtében. Feldolgozásainkban a történeti demográfia aprólékos módszerével, korábban figyelmen kívül hagyott forrásanyag felhasználásával igyekeztünk az elnéptelenedés, a pusztulás mértékét, ki-

terjedtségét megállapítani. Vizsgálódásaink során bebizonyosodott, hogy teljes elnéptelenedés seholy sem következett be. Minden településen megmaradt a középkori lakosság valamelyes hányada, és így a lakosság bármily kismértékben is, de kontinuens.

Különösen jelentős ez a megállapítás itt, a hajdúvárosok esetében, ahol a közvélemény szerint pusztá helyeket, lakatlan birtokokat kaptak a hajdúk telephelyül Bocskaitól és utódaitól. A hajdútelepítések jelentőségét csökkentjük azzal, ha azt állítjuk, hogy eleink üres, pusztá helyekre települtek, hiszen a hajdúkváltságok társadalmi, politikai jelentősége abban is van, hogy a gazdasági-társadalmi-politikai jogok kiterjesztése nemcsak a viszonylag kevés hajdút érintette, hanem azokat is, akiket a letelepített hajdúk, történetük kezdeti szakaszán, maguk hallgatóságosan részlettek a kiváltságokban, mint például itt Szoboszlón, az egykori Kiszoboszló jobbágylakosságát is.

Kutatásaink kiterjedtek a hajdúság eredetének, nemzetközi összefüggéseinek, ideológiájának valóságára, mindenfajta romantikától mentes feltárására is. Feldolgozásaink világosan meghúzták a határvonalat, hogy meddig haladó a hajdúmozgalom; rámutatva a korábbi, ezen a téren is általánosságokba torkolló, lelkes vélekedések tarthatatlanságára. Féltreérthetetlen gazdaság- és politikatörténeti adatok, összefüggések ismeretében világossá vált, hogy a hajdúság életében haladó tendenciák érvényesültek mindaddig, míg ők maguk is bele nem illeszkedtek a rendiség keretein belül a kiváltságosok osztályába; amíg a hajdúvárosok társadalma is részint a természetes szaporodás, de még inkább a bevándorlás, de bizonyos javak szabad adás-vevése kapcsán is vagyoni egyenlőtlenség nem alakult ki közöttük, amíg a hajdúvárosok társadalma nem differenciálódott. Idevonatkozó kutatásaink eredményeit, a hajdúság jelentőségét nemigen lehet jobban szavakba foglalni, mint ahogy *Acsády Ignác* tette: „A hajdúvárosok megteremtése Szabolcsban s még inkább Biharban, a kor egyik legnevezetesebb szociálpolitikai alkotása volt — írta —, mely sok ezer jobbágyot tett a haza szabad s ezzel hű munkásfiává, aki vérével és verejtékével egyaránt buzgóan szolgálhatta a magyarság nemzeti és gazdasági érdekeit.⁵⁹”

A feldolgozásainkban mutatkozó közös súlypontok között arra is rá kell mutatnunk, hogy ugyancsak első kézből vett adatok alapján vizsgálat alá vettük a hajdúvárosi szervezetet, a hajdúvárosi közigazgatást, amit végül is mint a mezővárosi fejlődés egy sajátos formáját értékeltünk. A hajdúvárosok mezővárosi fejlődése kutatásánál három lényeges szempontra különös gondot fordítottunk: az első a hajdúvárosok egyéni közigazgatási szervezetének, a Hajdúkerületnek a vizsgálata, a másik a Debrecen közelségéből, hatásaiból adódó problémák felderítése, a harmadik pedig a kezdetben, *Györfly István* kutatásaiban egyenesen magyar, azon belül is egy kicsit *hajdúspecialitásnak* vett, úgynevezett kertes vagy két beltelkes települési forma, illetve annak változásainak vizsgálata.⁶⁰ Feldolgozásaink szerencsére a közigazgatás, általában a szervezeti élet kérdéseiről olyan kiváló szakemberre találtak, mint *Komoróczy György*.

Feldolgozásaink a hajdúság kapcsolatainak, társadalmi és politikai tendenciáinak vizsgálatánál különös súlyt fektettek a Hajdúkerületen kívül rekedt, kiváltságaitka 18. század elején elvesztő hajdúságra. Ezeknek a kapcsolatoknak a bemutatásánál nagy figyelmet szenteltünk a hajdúéletforma vonzására, tovább élésére, például a II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharc idején, akkor, amikor a voltaképpen hajdúvárosok már nem feleltek meg az eredetileg nekik szánt feladatoknak. A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi fejlődésének bemutatása kapcsán, társadalmunk

differenciálódása révén foglalkoztunk a hajdúvárosok részvételével az 1848/49. évi szabadságharcban is. Ekkorra már a hajdúvárosok katonai jelentősége végleg megszűnt, társadalmuk pedig oly mértékben tagoltta vált, hogy semmi esetre sem voltak, nem is lehettek a „szabadság orosz-lánjai”, ahogy *Kossuth* fogalmazta. Hogy a „törzsökös hajdúság” és az advenae között akkorra még régi és a későbbiekben még fokozódó gazdasági ellentét és társadalmi különbség volt, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a szabadságharcotól, ami egyúttal polgári forradalom is volt, a hajdúkváltságok megerősítését, megvédését megkívánták, s hogy később, 1876-ban is, a modern, a közigazgatás feudális formáit felszámoló reformmal szemben teljes értelenséggel álltak.

A gazdasági-társadalmi fejlődésrajz minden feldolgozásunkban mutatja, hogy a hajdúvárosok társadalma is osztályokra tagolódott, hogy az osztályok között éles ellentétek voltak, hogy a kiváltságok alapján jó anyagi helyzetbe kerültek és maradtak csekély számú rétege mely konzervativizmusbba burkolózva, minden haladástól, fejlődéstől mereven elzárkózott, és egyáltalán nem gondolt — még csak az oly sokszor emlegetett dícső múltra hivatkozva sem — a gazdasági, politikai és kulturális jogok kiterjesztésére. Ennek a folyamatnak a lehető legegységbe bemutatása mellett azt sem hallgatták el feldolgozásaink, hogy a hajdúvárosok birtokmegoszlása, gazdasági és társadalmi viszonyai mindezek ellenére, éppen az egyszeri kiváltságolás teremtette gazdasági és társadalmi körülmények tovább élő és ható örökségeként, sokkal jobbabb voltak az egykori jobbágytelepek viszonyainál.

Természetesen feldolgozásaink az előtörténet szerves folytatásaként a közelmúlt történetével, sőt a ma körülményeivel is foglalkoztak. Esetenként tárgyalták az első világháború városainkban különösen sok áldozatot követő szenvedéseit, következményeit; a korai munkásmozgalomnak, a nálunk különösebben nem jelentős agrárszocialista mozgalomnak a Tanácsköztársaságban való kiteljesedését. A Tanácsköztársaság városainkban is a nagyszűrt tervek elindítója volt. Történetének, lejárása után a fehérterror alatt a legjobbakban kiolthatatlan vágyként élő törekvéseket, a megismert jóhoz való tiltott ragaszkodás lehető minden mozzanatát igyekeztünk feltárni.

Hasonló volt a helyzet a második világháborút, illetőleg előzményeit és lefolyását illetően is. A nyílt fasizista terror rémítetei, a kiszármányolás véleletekkel való fokozása mind-mind magyarozatát adták a különféle módon megmutatkozó népi ellenállásnak. Új életünk ebből az ellenállásból indult, táplálkozott. Feldolgozásaink a felszabadulást követő kezdeti időszak hősi erőfeszítéseivel, az újjáépítés nagy munkájával részletesen foglalkoznak. Kevésbé mondható ez el a felszabadulás óta eltelt három évtized történetének egészére, azon egyszerű okból, mert a változás, a fejlődés oly nagymérvű volt, az események oly gyorsan és oly nagy mennyiségben követték egymást, hogy pusztán felsorolásuk is nagy nehézségekbe ütközik. Az itt követett összegező módszert is az indokolja, hogy az eltöltött harminc szabad év történetének részleteivel üzemtörténet, krónika stb. formájában minden feldolgozott helységünkben többszörösen is foglalkoztak. Ezek a részfeldolgozások, mint forrásanyag a jövőben igen eredményesen szolgálhatják majd új életünk, helyi és nemzeti történetünk ezen, merőben új szakaszának kutatását és feldolgozását.

Módszereink tekintetében igyekeztünk a létünk időkről teljes képet adni. Feldolgozótevékenységünk tudatos szintetizálásra törekedett. Ebben a törekvésben minden esetben megfelelő tiszteletet és megbecsülést kaptak a régi események. A teljes képalpótás kedvéért előnyben részesített-

tük az úgynevezett életmódkutatást, ami több oldalú megközelítést feltételez. Nemcsak a történeti módszereket alkalmaztuk, hanem gyakran a néprajzokat, aztán az irodalmiakat, művelődéstörténeteket is, illetőleg leginkább agrártörténeti aspektusú kutató- és feldolgozó munkát végeztünk (*Orosz István, Rácz István, Varga Gyula*). Terveinkben minden esetben valóságos monográfia készítésének az igénye húzódtott meg. Ez azonban általában nem valósult meg. Legtöbbször csak történeti monográfiát sikerült létrehozni. Általános, a fogalom kritériumainak megfelelő vagy azt leginkább megközelítő összefoglalást — ahogy már említett — csak Szabolcs esetében sikerült készíteni.

Eszközeinket tekintve is igyekeztünk korszerűek lenni. Igénybe vettük a modern technika vívmányait, a stencilt, a xeroxot, a magnetofont, de általánosabb formában például az összehasonlítást, a statisztikát, a nyelvészet, a művészettörténet stb. sajátos eszközeit is. Külön kell szólnunk a bibliográfiai előkészítésről, ami egyre fokozódó mértékben jelentkezett kutató- és feldolgozó munkánkban.

Mindezzel közelről sem kívánom azt mondani, hogy feldolgozásaink a lehető legjobbak, hogy nincsenek hiányosságok. Vannak, ezekről mi magunk, szerkesztők, szerzők, lektorok is tudunk. A hibák, hiányosságok felismerése, elismerése azt jelenti, hogy a következő munkálatokban ezekre különösen nagy gondot fordítunk. Minden feldolgozásunk, bárki volt is a szerkesztője, bárki volt is az írói, egy sereg adathoz, felismeréshez, tapasztalathoz segített bennünket. Ahogy előadásom elején említettem is, az egyes feldolgozások közt ilyen természetű összefüggés, kapcsolat is van. A későbbi mindig tökéletesebb, mindig felhasználja, értékesíti a korábban szerzett tapasztalatokat. Ezért is szükséges, hogy most már tájban, nagyobb földrajzi és történelmi egységben is gondolkozva, minden feldolgozásunk tapasztalatát felhasználva, elkészítsük a Hajdúság vagy Észak-Tiszántúl, vagy esetleg még ennél is nagyobb földrajzi vagy történelmi egység, táj összefoglaló feldolgozását.

Összefoglalva az elmondottakat — mindenekelőtt megköszönve figyelmüket, türelmüket — azt jegyezhetem meg meg, hogy az elmondottakból is következően, feladataink jobb felismeréséhez, gyorsabb és eredményesebb megoldásához talán ez az áttekinthető is hozzájárul, mint ahogy abban biztos is vagyok, hogy ezt teszi maga ez a konferencia, ez a szakmai tanácskozás, amelynek megrendezéséért a hajdú-bihari helytörténeti kutatás és írás minden munkásának őszinte köszönetet kell mondania a Hajdú-Bihar megyei Levéltárnak.

JEGYZETEK

- Molnár Balázs: Szendrey István: Hajdúszabolcs-szabolcslevelek. (Debrecen, 1971. 335 + 9 l.) Ethnographia LXXXII. (1971). 4. 618.; Szántó Imre: Rácz István: Hajdúk a XVII. században. (Debrecen, 1969. 240 l.) Századok 105. (1971). 6. 1260–1264.; Bácsai Vera: Komoróczy György (szerk.): Hajdúdorog története. (Hajdúdorog, 1971. 344 l.) Levéltári Szemle XXII. (1972). 3. 145–146.; Szabó Géza: Komoróczy György (szerk.): Hajdúdorog története id. m. Szabolcs-Szatmári Szemle VII. (1972). 1. 120–122.; Madaras Éva: Komoróczy György (szerk.): Hajdúdorog története id. m. Alföld XXIV. (1973). 10. 85–86.; Vass Előd: Komoróczy György (szerk.): Tanulmányok Sarkad múltjából. (Gyula, 1972. 544 + 47 l.) Levéltári Szemle XXIII. (1973). 267–299.; Madaras Éva: Komoróczy György (szerk.): Tanulmányok Sarkad múltjából id. m. Alföld XXV. (1973). 40. 87–87.; Madaras Éva: Szücs Ernő (szerk.): Józsa nagyközség 100 éve 1872–1972. (Debrecen, 1972. 192 l.) Alföld XXIV. (1973). 10. 87–88.; Gazdag István: Rácz István (szerk.): Hajdúnánás története. (Hajdúnánás, 1973. 475 + 12 + 3 l.) Levéltári Szemle XXIII (1973). 3. 640–642.; Varga Gyula: Rácz István (szerk.): Hajdú-nánás története id. m. Ethnographia LXXXIV. (1973). 4. 623–624.; Madaras Éva: Komoróczy György (szerk.): Hajdúhadház múltja és jelene. (Debrecen, 1972. 475 l.) Alföld XXIV. (1973). 10. 86.; Vass Előd: Komoróczy György (szerk.): Hajdú-Bihar megyei történeti olvasókönyv. (Debrecen, 1973. 411 + 6 l.) Levéltári Szemle XXIV. (1974). 2–3. 465–467.; Benda Kálmán: Komoróczy György (szerk.): Hajdú-Bihar megyei történeti olvasókönyv id. m. Századok 108. (1974). 5–6. 1281.; Mózes Mihály: Komoróczy György (szerk.): Hajdú-Bihar megyei történeti olvasókönyv id. m. Szabolcs-Szatmári Szemle IX. (1974). 3. 128–130.; Solymosi László: Komoróczy György (szerk.): Hajdú-bihari kéziratos térképek. (Debrecen, 1972. 341 l.) Századok 108. (1974) 4. 993–995.; Benedffy László: Komoróczy György (szerk.): Hajdú-bihari kéziratos térképek id. m. Levéltári Szemle XII. (1972). 3. 137–141.; Benda Kálmán: Dankó Imre (szerk.): Bajomi krónika. (Biharnagybajom, 1973. 202. l.) Századok 108. (1974). 5–6. 1279–1280.; Pókász Endre: Dankó Imre (szerk.): Bajomi krónika id. m. Szabolcs-Szatmári Szemle IX. (1974). 1. 109–111.; Szabó Géza: Szendrey István (szerk.): Hajdú-böszörmény története. (Debrecen, 1973. 587 l.) Századok 109. (1975). 1. 186–188.; Vorós Károly: Hajdú-Bihar megye újabb helytörténetírása. (Tapasztalatok és problémák). A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Evkönyve II. Debrecen, 1975. 119–127.; Mervó Zoltánné: Konferencia a hajdú-bihari helytörténetírásról. Levéltári Szemle, 1975. 2–3. 576–578.; Rácz István: Polgár története. Agrártörténeti Szemle 1976. 1–2. 253–254. Szabó Géza: Tanulmánykötet Debrecen történetéről. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Evkönyve I. Szabolcs-Szatmári Szemle XI. 1976. 1. 139–141.; Uő.: Hajdúszabolcs monográfiája. Uo. XI. 1976. 4. 137–139.; Vargha László Gyula: Bagosi Krónika. Helytörténeti és néprajzi antológia a község felszabadulásának 30. évfordulójára. Honismeret 1976. 6. 52.; Benda Kálmán: Hajdúszabolcs monográfiája. Módy György (szerk.): Zobosiu wasar 1075– Hajdúszabolcs 1975. Hajdúszabolcs, (1975). 12–21.; Csorba Csaba: Hajdú-sági monográfiák. Honismeret 1977. 2–3. 81. 83.; T. Mérey Klára: Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Századok 112. 1978. 3. 591–595. stb.; stb.
- Komoróczy György: Hajdú-Bihar megye helytörténetírása 1945–1968. Debrecen, 1969. — Vő.: Szendrey István: A hajdú-történetkutatás újabb eredményei. Elet és Művelődés (Debrecen) 1959. 56–59. és Dankó Imre: A hajdú-kutatás jelenlegi állása és feladatai. A Déri Múzeum Evkönyve 1962–1964. Debrecen, 1965. 47–57.
- Szücs Ernő: Helytörténet és munkásmozgalom-történet Hajdú-Biharban. Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. Debrecen, 1971. 5–12.; Vő.: A debreceni üzemtörténet-írás néhány időszaki problémája. Szülőföldünk 6. Debrecen, 1973. 23–25.
- Serlék István: A pártarchívum szerepe a helytörténetírásban. Pártélet 1978. 2. 75–76. — Vő.: Uő.: Hajdú-bihari Napló XXXIV. 1977. máj. 8. 5. — Vő.: Szücs Ernő: Az üzemtörténet-írás helyzete megyénkben. Kiadók és Szerzők. Hajdú-bihari Napló XXXIV. 1977. febr. 27.
- Dankó Imre: A hajdú-bihari helytörténetírás újabb eredményeiről. Alföld XXIV. 1975. 7. 94–96. — Vő.: Uő.: A hajdúvárosok történetének feldolgozása. Békési Elet IX. 1974. 3. 672–675.
- Dankó Imre: A hajdúvárosok történetének új feldolgozásai. Módy György (szerk.): Zobosiu wasar 1075 — Hajdúszabolcs 1975. Hajdúszabolcs 1975. 22–32.
- Baranyi Béla—Timár Lajos: Debrecen iparfejlesztésének néhány sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építészeti időszakában. Századok 111. 1977. 5. 899–933.; Fodor Péter: Adalékok a balmagyarorsági olvasókönyv történetéhez. A Déri Múzeum Evkönyve 1976. Debrecen, 1977. 151–169.; Bakó Endre: Az irodalmi és művészeti éle néhány kérdése a két forradalom idején Hajdú és Bihar megyében. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Evkönyve V. Debrecen, 1978. 125–145.; Salamon Konrad: A Márciusi Front deb-

- receni előzményei. Új Auróra 1978. 3. 69–101.; Levenszék József: Tégliás gazdasági és társadalmi viszonyainak fejlődése 1944–1948. Tanulmányok és Források 1977. 61–74.; stb.
- Magyar Tudomány Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete (Pécs) és a debreceni Déri Múzeum együttes tájékoztató tudományos ülésének előadása. 1970. július 18. Debrecen, 1972.
 - A Dunántúli Településtörténeti Konferenciák a MTA Dunántúli Tudományos Intézete, a Veszprémi, a Pécsi Akadémiai Bizottságok, illetve a Fehér, Somogy, Baranya megyei Levéltárak rendezésében 1975-ben kezdődtek. A kétvétenként más és más helyen megtartott konferenciák anyagát az említett Akadémiai Bizottságok Ertesítőikben kiadták, mint például a pécsi, 1976. aug. 24–25-én tartott konferenciák anyagát is: T. Mérey Klára (szerk.): A Dunántúli településtörténet. Pécs, 1977. 344 p. — Vö.: Lovász György (szerk.): Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon. Értekezések 1970. II. Budapest, 1972. 202 p.
 - Vö.: Molnár Ambrus: A hajdúhadházi ref. egyház története. Gódyéné Endréné: Földi János, Dankó Imre: Hajdúhadház más néprajzi képe. Enyedi József: Népszokások, népi hagyományok Hajdúhadházban. Fejezetek a Komoróczy György szerkesztette Hajdúhadház múltja és jelene id. m.-ban 248–318.; Bájki Mátyas: Egyházszerkesztés és iskolarendszer, Dankó Imre: Néphagyomány, népműveltség. Fejezetek a Rác István szerkesztette Hajdúnánás története id. m.-ben 335–372.; Benicsik János: Művelődési viszonyok a Hajdúkerület megszüntetése, Benicsik János és Nyakas Miklós: A művelődés története 1876-tól napjainkig. Fejezetek a Szendrey István szerkesztette Hajdúbosszörmény-története id. m.-ből. 524–563.; Bájki Mátyas: Hajdúbosszörmény művelődéstörténete, Maklák László: A város Hajdúbosszörmény, Sebestyén Árpád: Hajdúbosszörmény nyelvjárásának jellemzése. Ujváry Zoltán: Hajdúbosszörmény népelete, Juhász Imre: Hajdúbosszörmény nagyjai, stb. Fejezetek a Dankó Imre szerkesztette Hajdúbosszörmény monográfiája id. m.-ből.
 - Nagy Gyula (szer.): Orosházi története. Orosháza, 1955.; Orosháza néprajza. Orosháza, 1965.; Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története I–II. Mezőberény, 1973.; Vésztó története. Vésztó, 1973.
 - Losonczy Ágnes: Az életmód az időben a tárgyakban és az értékekben. Budapest, 1977.; Szántó Miklós (szerk.): Életmódoktatás a szocialista országokban. Budapest, 1978.
 - Komoróczy György (szerk.): A helytörténetírás levéltári forrása I. 1848-ig. Debrecen, 1972.; II. 1848–1944. Debrecen, 1972. és Gazdag István (szerk.): A helytörténetírás levéltári forrása III. 1944–1971. Debrecen, 1976.
 - Komoróczy György (szerk.): Hajdú-bihari kéziratos tércékek. Debrecen, 1972.
 - Gazdag István (szerk.): Hajdú-Bihar megye Levéltári Évkönyve I. Debrecen, 1974. — Azóta folyamatosan kiadásra kerül az évkönyv, 1979-ben jelent meg a VI. kötet.
 - Az Évkönyvek mindegyikében jelentek meg módszertani tanulmányok, forrásközlések. Közülük említjük az I. kötetből: Komoróczy György: A királyi biztosság és a debreceni királyi közbiztosság 1778-ig; a II. kötetből: Orsz István: A hajdúvárosok agrártörténetének levéltári forrása a 18–19. században; a III. kötetből: Bárony István: A Bihar megyei egyházi birtokok jobbagyagynessége a XVIII. század első harmadában; a IV. kötetből: Balogh István: A néprajzi kutatás levéltári forrása; Mervó Zoltán: Az iskolatörténeti kutatás levéltári forrása; a V. kötetből: Benicsik Miklós: Az 1918–1919-es forradalom debreceni sajtója; a VI. kötetből: Kállay István: A nagybirtokkormányzat levéltári forrása 1711–1848.; stb.; stb.
 - Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásszorgalmának történetéhez. Debrecen, 1971., 1972., 1973., 1974., 1975., 1976., 1977., 1978., 1979–1980. — Vö.: Serfélék István: Tájékoztató az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága archívumának munkájáról és az iratok, dokumentumok kutathatóságáról. Debrecen, 1969.
 - Fehér András (szerk.): Korok, emberek. Visszaemlékezések a Hajdú-Bihar megyei munkásszorgalom történetéről 1900–1948. Debrecen, 1976. — Vö.: Tetteikben tovább élnek. A forradalmi munkásszorgalom kiemelkedő, elhunyt Hajdú-Bihar megyei harcosainak életrajztörténete. Debrecen, 1970.; II. bővített kiadás, Debrecen, 1976.
 - Bényei József: A Válasz repertórium (1934–1938); (1946–1948). Debrecen, 1973.; Szabó Sándor Géza: Hortobágytól Sárrégt. Ajánló bibliográfia. Debrecen, 1977.; Tóth Jánosné: Polgár. Helytörténeti bibliográfia. Polgár, 1977.; Bényei Miklós: A Tanácskozási Bizottság debreceni sajtójának repertórium. Debrecen, 1979.; stb.; stb. — Benicsik Miklós (szerk.): Könyvek Hajdú-Bihar megyéről. Ajánló bibliográfia. Debrecen, 1975.; Bényei Miklós rendszeresen közli a Tanulmányok és Forrásokban, valamint a Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyveiben a hajdú-bihari munkásszorgalom-történeti, illetve helytörténeti irodalmi bibliográfiáját. — Vö.: Béres András–Módy György: A hajdúság történetének és néprajzának irodalma. Debrecen, 1956
 - A Kossuth Lajos Tudományegyetem különböző intézetei az alábbi, a helytörténeti kutatás és helytörténetírás szempontjából fontos kiadványsorozatokat adták ki: Magyar Nyelvtudományi Intézetek Évkönyve, Studia Litteraria (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Évkönyve), Studia Litteraria (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei), Egyetemes Történeti Tanulmányok, Magyar Történeti Tanulmányok, Műveltség és Hagomány (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Évkönyve, Könyv és Könyvtár (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve.).
 - A Könyv és Könyvtár c. évkönyvön kívül helytörténeti vonatkozásai miatt fontosak az Egyetemi Könyvtár bibliográfiái. Közülük csak néhányat említünk itt meg: Debreceni Bibliográfia. Alapvető irodalom a város ismeretéhez. Debrecen, 1961.; Korompainé Szalaci Rácz Mária: Hajdú-Bihar megye sajtó- és bibliográfiája 1848–1970. Debrecen, 1973.; Veress Géza–Lengyel Imre: A Debreceni Képes Kalendárium repertórium, szakrendi, népi és tárgymutatója. (1901–1948). Debrecen, 1975.; Király László–Tóth Ferencné: A debreceni Néplap repertórium. 1944. november 15.–1945. április 6. Debrecen, 1975.; Korompainé Szalaci Rácz Mária (szerk.): Magyarok 1945–1949. Repertorium. Debrecen, 1976.; Juhász Izabella: A Debreceni Ady Társaság bibliográfiája (1927–1951). Debrecen, 1977.; Korompai Gáborné és Némédi Lajosné: A Debreceni Szemle 1927–1944. Repertorium. Debrecen, 1979.; stb.; stb.
 - A Hajdú-Bihar megyei Múzeumi Szervezet különböző intézményei alapján véve helytörténeti gyűjtemények. A Déri, a Hajdúsági, a Bihari, a Bocsikai István- és Balmazújvárosi Múzeumoknak gazdag városi (helytörténeti), legújabb kor-történeti történeti gyűjteménye van, általában történeti dokumentációs tára, fotógyűjteménye. A széleskörűen értelmezett helytörténeti kutatást segítik elő múzeumaink régészeti, néprajzi, irodalomtörténeti, művészettörténeti stb. gyűjteményei is. A múzeumokban folyó helytörténeti tevékenység társadalmi bázisa az 1928 óta működő Múzeumbarát Kör, amely 1970-től jelenteti meg (évi 3 számban) a Múzeumi Kurir c. elsősorban helytörténeti érdekű muzeológiai folyóiratot. Vö.: Ditrőné Sallay Katalin: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája. Debrecen, 1976.
 - A Hajdú-Bihar megyei Múzeumi Szervezet központi múzeuma (megyei múzeum) a debreceni Déri Múzeum. 1902-ben alakult Városi Múzeumként. A múzeum előbb Jelentéseket, majd Évkönyveket adott ki, több más kiadvány mellett. Vö.: Héthy Zoltán: A Déri Múzeum Jelentéseinek és Évkönyveinek repertórium. 1906–1968. A Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970. Debrecen, 1971. 63–68.; A hajdúbosszörményi Hajdúsági Múzeum 1979. beregelyőifalusi Bihari Múzeum 1976 óta jelentet meg Évkönyveket, más kiadványok mellett. — Vö.: Héthy Zoltán–T. Horváth Ildikó–Ormosi László: A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. Budapest, 1975., 1976., 1976., 1976., 1977., 1977., 1978. és 1979.
 - Módy György (szerk.): A hajdúk a magyar történelemben I. Debrecen, 1969.; Dankó Imre (szerk.): A hajdúk a magyar történelemben II. Debrecen, 1972.; III. Debrecen, 1975.
 - A Múzeumi Kurir a Hajdú-Bihar megyei Múzeumbarátok Köre körlevele. Megjelenik évente három számban. Az első szám 1969 októberében jelent meg. Tíz szám alkot egy kötetet. Minden kötet végén magyar- és angolnyelvi tartalomjegyzék, repertorium található. A Múzeumi Kurirt Dankó Imre szerkeszti.
 - A Hazafias Népfront Hajdú-Bihar megyei Bizottsága Honismereti és Helytörténeti Bizottsága 1958 óta folyamatosan működik. Elnöke: Szendrey István, az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának Munkásszorgalom-történeti Bizottsága 1970 óta működik. Elnöke: Fehér András. — Vö.: Fehér András: A Hajdú-Bihar megyei munkásszorgalom-történeti bizottság munkájáról és feladatairól. Tanulmányok és Források 1975. 197–204.
 - A városörténeti konferenciát 1977. december 14–15-én tartották Debrecenben. — Városörténeti konferencia. Debrecen. Debrecen, 1978. 198 p. A városörténeti konferencia anyaga. — Vö.: Ács Zoltán: Városörténeti konferencia Debrecenben 1977. december 14–15. Századok 12. 1978. 3. 609–618. Új: Széjlegyezek a városörténeti konferenciáról. Hajdú-bihari Nép XXXIV. 1977. december 22.
 - Breuer János (szerk.): Debrecen zenéi élete a századfordulótól napjainkig. Tanulmányok. Debrecen, 1975.
 - Ránci György (szerk.): Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Debrecen, 1976.
 - Katona Ferenc (szerk.): A debreceni színesztörténete. Debrecen, 1976.
 - Ács Zoltán: Készül Debrecen történeti monográfiája. Múzeumi Kurir 28. 1973. 23–24.
 - Vö.: Kormos László: A Tiszántúli Feformátus Egyházkerületi Levéltár története. Levéltári Szemle 1975. 1. 133–143.; Nagy Sándor: Földi János hadházi évei. (Adalékok életrajzához és hajdúkerületi orvosi működéséhez.) A Déri Múzeum Évkönyve 1975. Debrecen, 1976. 647–774.; Tóth Béla: Maróthi György szerepe a

MEGNYÍLT A SÓSTÓI MÚZEUMFALU, AZ ORSZÁG NEGYEDIK SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUMA

PÁLL ISTVÁN

- debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében. Könyv és könyvtár X. Debrecen, 1976. 215–228.; Takács Béla: Kazai Sámuel. (Egy debreceni műgyűjtő a 18. században). Műgyűjtő 1975. 1. 24–27.; Kahler Frigyes: A közalkalmazottak helyzetének alakulása Debrecenben (1916–1919). A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve II. Debrecen, 1975. 55–70.; stb.; stb.
33. Vö.: Benda Kálmán: Boeskal István. Budapest, 1942.; Makkai László: Adatok és kérdések Debrecen török kori agrártörténetéhez. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve III. Debrecen, 1976. 25–40.; Nagy László: A Boeskal szabadságharc katonái története. Budapest, 1961.; Dávid Zoltán: A hajdúk letelepítése. Történeti statisztikai tanulmányok I. Budapest, 1975. 5–37.; Kovács Zoltán: A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. Agrártörténeli Szemle XI. 1969.; stb.; stb.
34. Zoltai Lajos: Települések. Egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város határában a XI–XV. században. Debrecen, 1925.; Debrecen vizei. Ud. 1935.; Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Uo. 1936.; Révész Imre: Debrecen lelki válsága 1561–1571. Budapest, 1938.; Sinai Miklós és Kora. Adalékok a XVIII. század végéig magyar társadalomtörténetéhez. Uo. 1939.; Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből. Uo. 1966.; Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok 84. 1950. 179–198.; A hajdúság kialakulása. Debrecen, 1956.; A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975.; stb.; stb.
35. Tokody Gyula (szerk.): Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkaszervezetének története. Debrecen, 1970.
36. Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen, 1972.
37. Szöllősi Gyula (szerk.): Vásártörténet — hidvársar. Debrecen, 1976.
38. Balogh István: Hajdúság. Budapest, 1969.; A civisok világa. Uo. 1973.
39. Kecskés Gyula: Püspökudány újkori története helyneveinkben. Püspökudány, 1974.
40. Balogh István: Debrecen. Budapest, 1958.
41. Nagy Gyula (szerk.): Orosháza története. Orosháza, 1965.; Orosháza néprajza. Uo. 1965.
42. Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története I–II. és Vésztő története id. m.-k.
43. Kanyar József (szerk.): Somogy múltjából. (A Somogy megyei Levéltár Évkönyve). Indult 1970-ben. Ezenként jelenik meg. — Vö.: Kanyar József (szerk.): Somogyi almanach. Kismonográfiák sorozata. Első kötete 1957-ben jelent meg.
44. A Zalai Gyűjtemény c. kiadványsorozat, mely főleg kismonográfiákat tartalmaz, néhány tanulmánykötet mellett, 1974-ben indult meg.
45. Kanyar József: Harminc emberöltő Somogy megye történetéből. Somogyi történelmi olvasókönyv. Kaposvár, 1971.
46. Karacsony János: Békés vármegye története I–III. Gyula, 1896.; Nádor Jenő: Szarvas nagyközség története. Szarvas, 1922.; Durkó Antal (szerk.): Békés nagyközség története. Békés, 1939.; Scherer Ferenc: Gyula város története I–II. Gyula, 1938. és Veres Endre: Gyula város oklevéltára 1313–1800. Gyula, 1938. — Vö.: Varga Gáborné: Békés megye helyismereti irodalma 1945–1973. Válogatott bibliográfia. Békéscsaba, 1979.
47. Sille György: Hajdúkerület története. Varga Géza (szerk.): Hajdú megye leírása. Debrecen, 1882. 1–112.; Dudás Gyula: A Szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században. Szege, 1887.; Baross János: Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme. Hajdúnánás, 1906.; Málnási Odón: Hajdúszoboszló története. Debrecen, 1928.; Nagy Sándor: Hajdúhadház története. Hajdúhadház, 1928.; Herpaly Gábor: Földes község története. Debrecen, 1936.
48. Varga Antal: Balmazújváros története 1945-ig. Debrecen, 1958. — Vö.: Janó Akos: Hajdúvidék. Debrecen, 1963.; Papp József: Tiszacsage. Debrecen, 1967.;
49. Komoróczy György (szerk.): Hajdúdorog története. Gyula, 1970.
50. Komoróczy György (szerk.): Hajdúhadház múltja és jelene. Gyula, 1972.
51. Rácz István (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás, 1973.
52. Szendrey István (szerk.): Hajdúszoboszló története. Debrecen, 1973.
53. Szendrey István: Hajdúszoboszló. Debrecen, 1971.
54. Komoróczy György (szerk.): Tanulmányok Sarkad múltjából. Sarkad, 1972.
55. Bencsik János (szerk.): Polgár története. Polgár, 1974.
56. Dankó Imre (szerk.): Hajdúszoboszló monográfiája. Hajdúszoboszló, 1975.
57. Komoróczy György (szerk.): Hajdú-bihari kéziratos térképek. Debrecen, 1972.
58. Komoróczy György (szerk.): A helytörténetírás levéltári forrásai I. 1848-ig. Debrecen, 1972.; II. 1848–1944. Debrecen, 1972. és Gazdag István (szerk.): A helytörténetírás levéltári forrásai III. 1944–1971. Debrecen, 1976.
59. Acsaódy Ignác: A magyar jobbágyság története. III. kiadás. Budapest, 1948. 189.
60. Györfly István: Az alföldi kertés városok. Budapest, 1926.; Hajdúszoboszló települése, Szege, 1927. és Magyar nép — magyar föld. Budapest, 1942. 187–215. — Vö.: Hoffer Tamás: A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdésehez. Műveltség és Hagomány. Debrecen, 1960. 331–359.

Nyíregyháza kedvelt kirándulóhelyén, Sóstógyógyfürdőn szeptember 28-án megnyílt a múzeumfalú. Az Alföld egyetlen ilyen jellegű intézményének telepítési terveiről, az építkezés megindulásáról már nyolc éve értesültek a Kurír olvasói (*Erdész Sándor: A sóstói falumúzeum helyzete* = Múzeumi Kurír, 1971. 6. sz.); most tekintjük át, mi készült el azóta, mit láthatnak a Sóstóra látogatók.

A kezdeti nehézségek után (az 1970-es árvíz, különböző vállalatok nem megfelelő munkája), az 1975-ben alakult saját építőbrigád munkája révén 1978-ra befejeződött az első ütemterület építése. Mintegy 2,5 hold területen több mint harminc építmenny képviseli a szatmári és a rétközi népi építkezést, telekredezési formáit.

A fenti két tájegységnek kívül be kívánjuk mutatni Szabolcs-Szatmár megye további három nagyobb tájegységének (*berégi Tiszahát, Nyírség, nyíri Mezőség*) népi építkezését is. Erre leginkább egy „képzeltbeli”, de formájánál fogva általánosnak tekinthető falu formája lélt meg. A telepítési tervben — és 1990 után a valóságban is — jól látszik a faluforma, amely egy körbe futó fűtcaból, a falu középső részén pedig egy kiszélesedő „orsós” faluközpontról áll.

Mivel egy-egy faluban a társadalmi rétegződésnek megfelelően más-más jellegű, formájú épületeket is találunk, így ezt is bemutatjuk a múzeumfaluban. Ennek az elvnek megfelelően épült fel a három *szatmári porta* is.

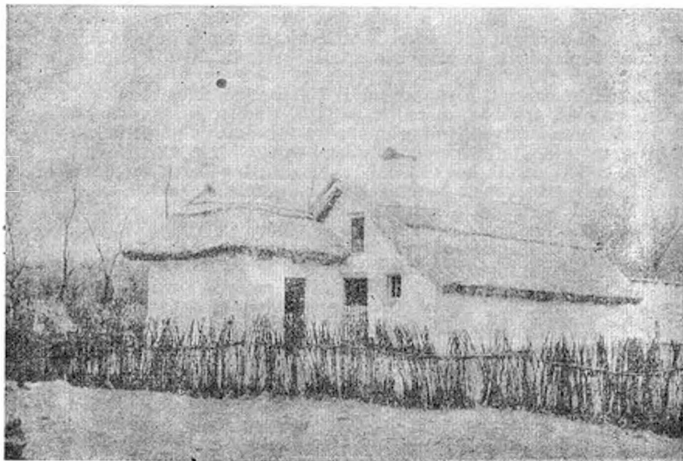
A *szegényparaszti porta* lakóházát Tiszabecsről telepítettük át. Jellegzetes szatmári lakóház, meredek hajlású, típrött búzaszalma fedéssel. A mestergereándára vésett évszám szerint 1843-ban épült. Mivel az épületeket komplexen, teljes berendezésükkel együtt kívánjuk bemutatni, így ügyelni kellett arra is, hogy különböző korszakok bútorai, berendezési tárgyai is helyet kapjanak bennük. Ennek megfelelően a tiszabecsi ház a múlt század végi, őszi időszaknak megfelelő bútorzattal kerül bemutatásra. A kisebbik szobában *kandalló*, a pitvarban a nyitott „pendelykémény” alatt *boglyakemence* és *katlan*, a hátsó szobában *berakott spór* szolgált főzésre és fűtésre. A berendezés őszi jellegű a kender fonallal való feldolgozására szolgáló eszközök (*vetőkaró, motolla, guzsaly, rokka* stb.) mutatják. Kívül, körben az eresz alatt csuhéjuknál összekötött és felakasztott kukoricacsövek idézik ezt az évszakot.

Az udvaron, a házal szemközti állnak a kendermégmunkálás nagyobb méretű eszközei: kenderdörzsoló és -törő, valamint a tiló.

A porta épületei — akárcsak a másik két szatmári portáé — arról tanúsítják, hogy a múlt század végéig meglevő nagy tölgyerdők bősége-sen ellátták fával a környező vidékeket lakóit. Így sok épület teljesen fából készült, ún. *zsilipelt boronafalas* technikával (pl. a kismányi istálló, a nagyhodosi disznóól stb.); mások, így a lakóház is, favázások. Ezen a

Tiszaórádi szárazkapu. Sóstói Falumúzeum.

Paszabi földház. Sóstói Falumúzeum.

Lakóház Tiszabecsről. Sóstói Falumúzeum.

portán áll egy széna tárolására szolgáló, mozgatható tetejű, magas építmény, az *abora* is, amely hazánk területén csak itt, Szatmárban és Beregben található meg (különben a szomszédos hegyvidéki területeken jellegzetes építmény).

A porta egyéb melléképületei (szilvaaszaló, „tyúkgöré”, „málésgöré”) méreteikben és kivitelezésükben is eltérnek a szatmári *középparaszti porta* hasonló funkciót ellátó épületeitől. A jánkajtisi lakóházat 1790-ben a jobbágyok építették a falusi nótárius számára. Ez a háromszatú ház átmenetet képez, berendezése a századfordulónak megfelelő állapotot mu-

tatja be, Ekkorra már elbontották a szobákban levő kemencéket, helyükre csikóspór, ill. a munkácsi vasöntődében készült öntöttvas kályha került. Ezek füstje a meghagyott szabad kéményen keresztül jut ki a szabadba.

Mivel kemencére továbbra is szükség volt, így annak a porta végében külön kis építményt emeltek: a *sütőházat*. Mellette található a *fáskamra*, az udvar közepén egy *deszkakamora* (magtár), távolabb, a telek másik oldalán a 18. század végi, szalmával fedett csűr áll. A csűrben különféle hombárokra kívül régi mezőgazdasági eszközöket (szelelőrostákat, kézi hajtású ceplőgépet, málvetőt stb.) helyeztünk el.

Harmadik szatmári portánkon egy Nagyhadosról átszállított, zindelyfedeles *kismemesi lakóház* áll. 1830-ban épült, elő- és oldaltornácos, szépen faragott tornácoszlopokkal. Berendezése téli állapotot tükröz: a nagyobbik szoba közepén felállított *esztováta* (szövészék) az asszonyok ez időbeli legfontosabb foglalatosságát érzékelteti.

A házzal átellenben egy esztétikailag is tökéletes tarpai disznóól található. A talp- és koszorúgerendákat összekötő *kettős andráskeresztek* megszépítik az épületet. A parasztemberek tökéleteset, esztétikailag is kiváló készíteni vágyó természete mutatkozik itt meg.

A portán álló *tulipános gémeskút* is megerősíti a fentieket. A másik két szatmári udvaron látható *lófejes*, ill. *csillagos* kútágással együtt ízelet ad a Felső-Tisza-vidék gazdagon faragott, különböző formájú kútágasaiból.

A főutca másik oldalán építettük fel két *rétközi portánkat*. Kiemelkedő dombon áll — akárcsak eredeti helyén — a *paszabi földház*. Erdékesége, hogy bár 1871-ben épült, mégis a korábbi évszázadok házfarmját mutatja. Ez az épület átmenet a kunyhó és a fennálló falú lakóházak között. Első része 70–80 centiméterre a föld felszíne alatt van, így falai kívülről nézve egészen alacsonyok. Ennek az épületnek a berendezése a legegyszerűbb: sikerült megvásárolni az eredetileg is benne levő összes bútordarabot, textíliát, ruhákat. A házhoz később hozzáépült istállóban a kosárfonás munkamenetét tanulmányozhatjuk: a félkész darabok mellett különböző méretű, formájú kosarak reprezentálják a természetben található anyagok hasznosításának lehetőségeit.

Másik rétközi portánk az itt szokásos, tipikus épületrendezést követi: az 1812-ben épült *besztereci lakóházzal* szemközt áll a hatalmas *kéki istálló*, amelyben egyszerre 40–50 állat is elfért. A nagyméretű állattartás a múlt század végi lecsapolásokig volt jellemző a Rétközre, hiszen a mocsaras, víz járta területeken nem volt lehetőség nagyobb arányú földművelésre. Az istállóval egy fedél alatt van a *szekérszín*, amelyben szánkón és szekeren kívül egy *sárhajót* is láthat a közönség. Ez szintén a lápi világ maradványa, a sár miatt sokszor csak ezen a ló húzta, egy fából kifaragott eszközön tudtak közlekedni.

A lakóház — a jánkajtsi házhoz hasonlóan — szintén átmeneti állapotot tükröz: itt már lepadlásozták a szabad kéményt, de a szobában még megmaradt a búbos kemence. Füstjét a konyhában, a fal mellé épített tágas *kaminkémény* vezeti el, és ezen keresztül történik a kemence fűtése is.

A portán a gazdagon díszített tiszateleki *galambházon* kívül látható még a Paszabról áttelepített fonott tengerigoré és egy tiszabercei disznóól is.

Tavaly kezdtük meg a múzeumfalú második ütemtervében szereplő terület beépítését. Itt épül fel a már említett faluközpont a régi falura jellemző közösségi épületekkel (templom, harangláb, iskola, tűzoltószár, faragószár, kocsma stb.). Az orsós faluközpont két oldalán sorakoznak majd a nyírségi, beregi és a nyíri mezősegi porták. A tervekben szerepel egy komplett tirkák tanya átszállítása és egy temető létesítése is. Az utóbbiban kapnak helyet a megyére jellemző fejfatípusok.

Az 1990-re elkészülő teljes múzeum méltóan fogja képviselni Szabolcs-Szatmár népi építészeti hagyományait, ugyanakkor megőrzi azokat az épületeket, amelyek a gyors átalakulás miatt megsemmisítésre vannak ítélve. Az, hogy az 1979-es országos múzeumi és műemléki hónap megnyitójára éppen a sóstói múzeumfaluban volt, elismerése annak a munkának, amelyet ezen a téren folytatunk, ugyanakkor ráirányította a figyelmet pusztuló népi műemlékeink megőrzésének fontosságára is.

Az épülő anarcsi lakóház részlete. Sóstói Falumúzeum.

A MÚZEUMI NÉPRAJZI ISMERETTERJESZTÉS RŐL*

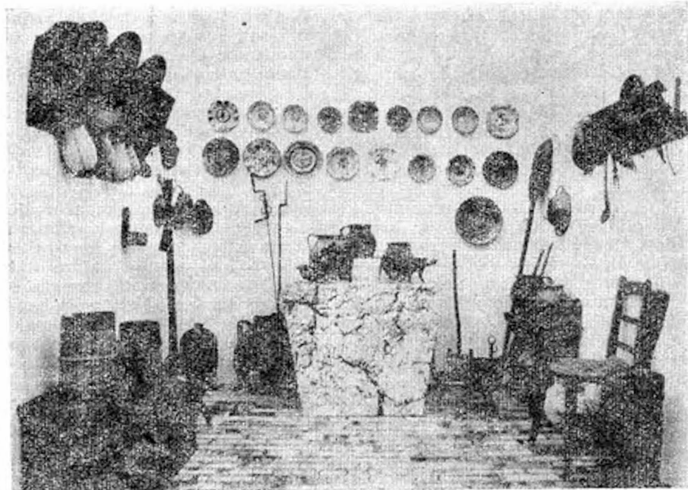
DANKÓ IMRE

Tisztelt konferencia!

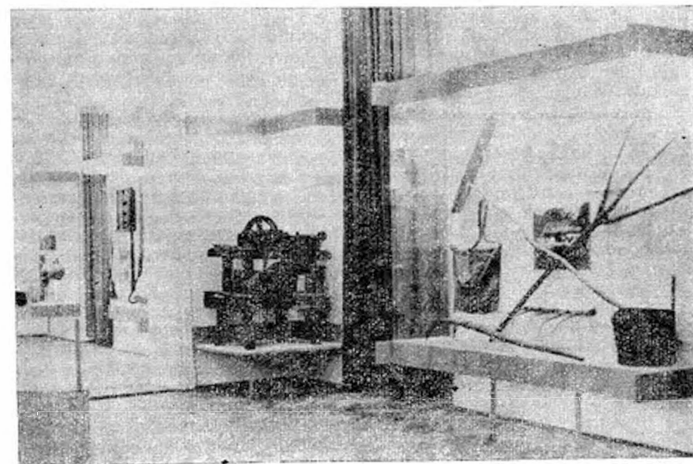
Köszönetet kell mondanom a TIT néprajzi választmányának, amiért engem kért fel ennek az előadásnak a megtartására. A felkérést úgy értekelem, hogy az elismerése több mint három évtizede folytatott múzeumi közművelődési, szűkítve, ismeretterjesztési munkámnak. Valóban, ott voltam a magyar múzeumi rendezésénél, a múzeumok államosításánál, majd tanácsotásánál, azoknál a munkafázisoknál, amelyek révén a magyar múzeumok napjainkra a közművelődés legfontosabb intézményeivé formálódtak. Magyarországon ma közel húszmillió múzeumlátogató van, ehhez hasonló nagy számmal, érdeklődővel egyetlen más magyar közművelődési intézmény sem számolhat. Különösen nem akkor, ha hozzávesszük az arányokat is, hiszen a közel húszmillió látogató az ország nyolcvanhét múzeuma, illetőleg ezeken belül körülbelül évi hatszáz különböző múzeumi kiállítás közt oszlik csak meg. A múzeumi szervezet közel sem olyan széles körű, mint például a művelődésház- vagy a könyvtárhálózat. A múzeumokban tevékenykedők létszámát tekintve is ez a helyzet, hiszen hazánk múzeumaiban mindössze ötszáz muzeológus és mintegy négyszázötven tudományos-technikai munkatárs dolgozik, felfelé kerekítve mindössze ezer ember. Ezek a számok, ezek a viszonyítások önmagukban is köztelenül előírják számunkra, hogy a múzeumi közművelődéssel és azon belül, a mi sajátos szempontunknak megfelelően, az ismeretterjesztéssel behatódóbban foglalkozzunk.

A múzeum sajátos, kettős arcú, ha tetszik, profilú intézmény. Elsősorú feladata a természet világa alkotótevéseinek, az emberi kultúra emlékeinek összegyűjtése, megőrzése, szakszerű kezelése és átadása további megőrzésre és felhasználásra az utánunk jövő nemzedékeknek. Ez a tevékenység tudományos jellegű, és önmagában kevés közművelődési vonatkozása van. Illetőleg furcsa ellentmondásként nagyon is sok, mert ez a tevékenység teremti meg az alapot, biztosítja az anyagot, a megismerés és megismertetés lehetőségét a múzeum, tágabb értelemben véve a múzeumban művelt tudományágak számára. A múzeumok tevékenységének másik oldala az összegyűjtött anyag feldolgozásából, a művelődésügyi szolgálatába állításából áll; kimondott közművelődési tevékenység. Közművelődési még akkor is, ha keveseket érdeklő, kevesek által ismert, szigorúan tudományos, csak a szakemberek számára szóló feldolgozásról van is szó. Ugyanis az ilyen feldolgozások anyagot, tudományos eredményeket, új ismereteket nyújtanak a szaktudományok, a szakemberek számára, többek között azzal a céllal is, hogy azok azt továbbadják, a közművelődés tárgyainvá tegyék. Vagyis a tudományos feldolgozások is közművelődésiek,

* Előadás 1980. április 24-én, Budapesten, a TIT Néprajzi Választmányának konferenciáján, a Kossuth klubban.

Néprajzi részlet a Déri Múzeum helytörténeti állandó kiállításában, 1977.

Néprajzi részlet a Hajdúsági Múzeum helytörténeti állandó kiállításában, 1971.

csak nem közvetlenek, hanem *közvetettek*. Az, hogy a múzeumoknak közvetett közművelődési tevékenységük is van a sok és sokféle közvetlen mellett, éppen azt bizonyítja, hogy a múzeumok nem kizárólagosan közművelődési-ismeretterjesztői intézmények, hanem tudományos kutató, feltáró intézmények is.

Mint hogy előadásomnak az a címe, hogy *A múzeumok közművelődési tevékenysége és az ismeretterjesztés*, a múzeumok tudományos munkájával többet nem is foglalkozom, hanem múzeumaink közművelődési tevékenységét próbálom ismertetni, mégpedig az ismeretterjesztés szempontjából.

A múzeumi feldolgozómunka központjában a *kiállításrendezés* áll. A kiállítások azok a sajátos, szinte csak egyedül a múzeumok számára adott közművelődési és egyben ismeretterjesztési lehetőségek, amelyeket tárgyunk szempontjából alaposabban szemügyre kell vennünk. Mára már elült a vita, muzeológusaink egyöntetűen vallják, hogy a kiállításrendezés sajátos múzeumi tudományos munka, mint ahogy az is tudatosult bennünk, hogy a *kiállítások* alapvető fontosságú ismeretterjesztési alkalmak, lehetőségek is. Sőt hogy sok más mellett a legáltalánosabb, a legszélesebb rétegekhez szóló, a konkrét szemléleten alapuló, az evidenciára utaló ismeretterjesztési módok.

Annak, hogy a múzeumi kiállítások minél szélesebb rétegek számára bizottság az ismeretszerzést, hogy mondanivalójukat minél általánosabb formában fogalmazhassák meg, hogy az ismereteket minél nagyobb mennyiségben, az összefüggéseket felismerve, továbbgondolásra ösztönzően tárhassák a látogatók elé, hármas követelményt kell szem előtt tartani és teljesíteni.

Az első és talán legfontosabb kiállításrendezési követelmény, bármilyen jellegű, tárgyú kiállításról van szó, az, hogy a kiállításnak *didaktikusnak* kell lennie. Hiába tárja elénk egy-egy kiállítás rendkívül gazdag és értékes anyagát, ha az elrendezés, a kiállítási anyag interpretálása nem veszi figyelembe a minimális didaktikai követelményeket sem, a kiállítás hatástalan marad, ismereteket nem közöl, megtekintése feleslegesen elpocsékolja az időt.

Itt kínálkozik egy kitérőt tenni arról, hogy a múzeumi gyűjtemény nem iskolai szemléletet, szertart, és következőképpen a múzeumi kiállítás se iskolai segédlet, szemléltetés. Ennek nemcsak az mond ellene, hogy a múzeumi kiállítások szükségszerűen *tematikusak*, és nem egyetemeselek, hanem az is, hogy a múzeumok anyagai *mégoly* gazdag gyűjtemények esetében sem teljeselek, nem informálnak a természet egészé, élete, az emberi kultúra teljessége felől. Múzeumi kiállítási ismeretterjesztési gyakorlatomból tudom, hogy ebben a kérdésben nagy a tájékozatlanság, és ez eredményezi a kiállítások tantervi felhasználása, iskolai hasznosítása körüli bizonytalanságot, sok-sok félreértést.

A másik kiállításrendezési követelmény az, hogy a kiállítás külső megjelenési formája, a berendezés — muzeológusnyelven installáció —, a kiállításrendezés járulékos elemei, például a feliratozás stb. összhangban legyenek a kiállítás tárgyával, tárgyanyagával, és együttesen szolgálják a kiállítás alapvető funkcióját, az ismeretszerzést, az ismeretterjesztést.

Hasonlóan fontos a harmadik követelmény is. Ez pedig az, hogy bár alapkövetelmény, hogy a kiállításnak, jobban mondva a kiállítás tárgyi anyagának maga magáért kell beszélnie, a kiállításokat *előkké* kell tenni, azaz a kiállítási anyagok közvetlen bemutatásán túl más kiállítási eszközökkel, módszerekkel, eljárásokkal is teljesebbé, a tartalmat, mondani-

valót több oldalról megközelíthetővé, könnyebben megérthetővé kell tennünk. Ezzel a követelménnyel kapcsolatban itt most csak azt említem meg, hogy ilyen módok, eszközök, lehetőségek, a kiállítási szövegek, grafikák, fotók, térképek, kimutatások, különböző eszközökkel történő kiemelések, összehasonlítások, részletábrázolások stb. igen nagy számban, változatosságban állnak rendelkezésünkre a vizuális kultúra megannyi lehetősége szerint. De ide tartozik a hanganyaggal való manipulálás is, akár egyszerű kísérő-alafestő zénéről, akár a kiállítási anyagába szervesen beillesztendő zeneszámról, illetve annak időszakos vagy éppen folyamatos előadásáról van szó. Hanganyagként kezeljük a különböző szövegeket is; a magyarázó, a legszükségesebb tudnivalók felől tájékoztató szövegeket ugyanúgy, mint az úgynevezett archiv szövegek szerepeltetését, beépítését a kiállításba. Itt, a hangzóanyagnál, térek ki a kiállítások népszerűsítésének egyik legáltalánosabb formájára, az úgynevezett *vezetésre* vagy *tárlatvezetésre*, amiben a lényeg az, hogy a vezető és a közönség közt létre kell jönnie egy alkotó, az ismeretek befogadására képes kapcsolatnak. Ez a kapcsolat pedig személyes kapcsolat, és a két fél adottságaitól függően mind formai, mind tartalmi vonatkozásban roppant differenciált.

Ezek után lássuk ezeket a követelményeket egyenként, közelebbről, a múzeumi ismeretterjesztés szempontjainak szem előtt tartásával.

Didaktikus a kiállítás akkor, ha a kiállítási anyagot megfelelően csoportosítja, ha a kiállítás logikai egységeit elkülöníti egymástól, azaz a kiállítást tagolja, ha a kiállítás egészét és esetleg részeit is címekkel látja el, ha a csoportosítással, tagolással, címezéssel rámutat az összefüggésekre, ha az összefüggések felismerése elvezeti a látogatót, mégpedig a látogatók nagyobb hányadát, az evidencia, a magától érthetődés szintjéig, ahonnan tudja és akarja is tovább gondolni, esetleg tanulmányozni a kiállítás által felvetett, a kiállított tárgyi anyag összefüggéseiből következő kérdéseket. Ezért fontos az, hogy a kiállítás ne szakemberek, magas műveltségű rétegek számára készüljön, de ne is legyen gügyögő, szájba rágó, az ismereteket a kiállítás természetétől idegen módon, például feliratokban, helyszíni előadásokban stb. közlő; műveletlen, kezdetleges emberekhez szóló. Didaktikus szempontból kerülnünk kell az azonos kiállítások rendezését, mert a kiállítások esetében is az ismétlés nem az ismeretek begyakorlása, hanem vizuális ismeretterjesztésről lévén szó, az ismétlés unalmat támaszt, érdektelenséget növel. Kiállításrendezésünk arra kell törekednie, hogy a didaktika törvényszerűségeinek felhasználásával minél szabadabb utat biztosítsunk az evidencián alapuló ismeretszerzésnek.

A kiállítások külső megjelenésével kapcsolatban pedig az a lényeg, hogy a kiállítási forma, megoldás, az anyag találása, installálása, ha úgy tetszik, támogassa, erősítse a didaktikai követelményeket, legyen összhang a kiállítás tartalma és a kiállítás formája között, a kiállítás kivitelezése segítse hozzá a látogatót a kiállítás mondanivalójának megértéséhez, az ismeretszerzéshez. A túlzó, csak a saját fontosságát látó és hangsúlyozó installáció, amiben elvész, jelentéktelenné válik a kiállítás maga, egyenesen káros, mert többek között gátolja vagy éppen lehetetlenné teszi az ismeretszerzést. Hasonlóképpen hátrányos az egyoldalú *esztétizálás* is a kiállítások kivitelezésénél. Az esztétikus kifejezés ugyanakkor alapkövetelmény, mert az esztétikus megoldás az egész kiállítás vagy az egyes részek *egyben tartásán* túl az *izlésnevelés*, -formálás célkitűzéseit is szolgálja. Az izlésnevelés, -formálás önmagában azonban nem lehet önálló követelmény, még képzőművészeti vagy iparművészeti tárgyú kiállítások esetében sem, mert az ismeretközlésnek, az ismeretszerzésnek járulékos eleme csak, és az izlésformálás, izlésnevelés meghatározó szempontjai is a *történeti-*

Néprajzi részlet a Balmazújvárosi Múzeum állandó helytörténeti kiállításából, 1974.

ségben, a történeti változásban adottak, minőségüket a történetiség határozza meg.

A kiállítások *élővé tétele* sem mehet túlzásba. Például a kiállításban tartott tárlatvezetés nem válhat előadássá, sem tudományos, sem úgynevezett népszerűsítő előadássá. A kiállítások *élővé tételének* különben is több más, a kiállítás megtekintése *előtt* vagy *után*, az ismeretek elmélyítése szempontjából fontos lehetősége van még. Mint amilyen például a *katalógus* vagy a *vezető*. Ezeknek is több fajtája van; egészen rövid, jól összefogott, csak a legfontosabb ismeretanyagot közlőtől kezdve a vaszkos köteteket kitévő, gazdagon illusztrált, a kiállítás anyagára vonatkozó monografikus feldolgozást tartalmazóig igen-igen sokféle.

A kiállításokról mint múzeumi ismeretterjesztő lehetőségekről szólva még arra kell utalnom, hogy háromféle múzeumi kiállítást ismerünk. Az *állandó* kiállítás nagy anyagi és erkölcsi befektetéssel, több éves előkészület után, tíz vagy tizenöt évre készül. Általában komplex, monografikus jellegű kiállítások. Az *időszaki* kiállítások kisebb terjedelmű, két-három hónapig fennálló, sok esetben aktuális tárgyú, például emlékkiállítások. Ezek az időszaki kiállítások rendkívül változatos tartalmúak, a hosszasan fennálló állandó kiállítások mellett nagymértékben hozzájárulnak a múzeumok bekapcsolódásához a mindennapi élet, a *közélet* forgatagába. A *vándorkiállítások* tervezésénél és megrendezésénél praktikus szempontok játszanak fontos szerepet. Ilyen szempont például a műtárgyak szállíthatóságának a kérdése. A vándorkiállítások általában másolatokat, xeroxokat, fotokópiákat, egyéb magyarázó kiállítási kellékeket tartalmaznak, és márcsak ezért is semmiféle formában sem pótolják az állandó vagy az időszaki kiállításokat. Általában invitatív jellegűek, egy-egy nagy kiállítást, esetleg múzeumot népszerűsítnek. Tárgyát tekintve ugyancsak sokféle, igen változatos kiállítás lehet; a kiállításokat tárgyak szerint is csoportosíthatjuk: van természettudományi, régészeti, képzőművészeti, néprajzi, iparművészeti, numizmatikai stb. stb. kiállítás, hogy csak a leggyakrabban előfordulókat említssem. Mindezekben keresztül a tárgyaknak megfelelő szakirányú ismeretterjesztés folyik: természettudományi, régészeti, képző- és iparművészeti, illetve művészettörténeti, történelmi, néprajzi, numizmatikai stb.

A kiállításokon túl a múzeumok közművelődési tevékenysége sok más formában is megmutatkozik. A múzeumok az ismeretterjesztés szolgáltatása is állítják például nem *kiállításszerű feldolgozásait* is; a különböző *közléseket*, az adatközlésektől, a cikkektől, a tanulmányokon át a monográfiáig bezárólag. Ma már abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy minden magyar országos múzeumnak és minden magyar megyei múzeumi szervezetnek van *évkönyve*. Az évkönyvek jobbára a tudományos közlemények számára biztosítanak helyet, tehát az ismeretterjesztésben csak *közvetve* vesznek részt. Nem így áll azonban a helyzet a másféle, igen nagy változatosságban megjelentetett múzeumi kiadványokkal. Ezek apró cikkeket, népszerűsítő tanulmányokat közölnek, és közvetlenül részt vesznek az ismeretterjesztésben, nagyon népszerűek, rendkívül elterjedtek. Minthogy a honismereti, helytörténeti tevékenység majdnem mindenütt a múzeumokhoz kötődött, a legtöbb múzeumi kiadvány a honismeret, a helytörténeti kutatás célkitűzéseit szolgálja. Itt kell utalnom a *Tájak, kórok, múzeumok* országos szervezésű honismeret, műemlékvédelmi, turisztikai célú mozgalomra, amely ezeket és ezeket vont be eddig is a múzeumi ismeretterjesztésbe.

További múzeumi közművelődési forma az előadások, előadás-sorozatok tartása. Ezek általános jellemzője, hogy többségükben a múzeumi gyűjtő-

és feldolgozó munkához, a gyűjteményanyaghoz kapcsolódnak. Ide sorolhatjuk azokat a vándorgyűléseket, ankétokat, vitagyűléseket, konferenciákat is, amelyeket múzeumaink egy-egy jubileum alkalmával, illetve egy-egy aktuális tudományos kérdés megvitatása céljából rendeznek. Ezek legtöbbszörének szaktudományi jellege van ugyan, de mind magában hordja az ismeretterjesztés igényét is. Itt, az előadások között kell szólnom a nemcsak előadásokból álló, hanem a múzeumi közművelődési tevékenység minden lehetőségét felhasználó, minden év októberében megrendezésre kerülő múzeumi hónapokról is. A múzeumi hónapok valóban szélesre tarták a múzeumok kapuit, sokoldalúan hozzáférhetővé tették a múzeumokban őrzött gyűjteményeket, színesen ismertették a múzeumokban folyó muzeológiai, tudományos és közművelődési tevékenységet. A múzeumi hónapok a múzeumi ismeretterjesztés kiváló alkalmai, velük kapcsolatosan csak eredményekről számolhatok be. A múzeumi hónapoknak nagy szerepük van abban, hogy a múzeumok a helyi közművelődés gócpontjává, válóságos műhelyeivé váljanak.

Végül vannak a múzeumi ismeretterjesztésnek más, jobb híján *vegyesnek* nevezhető lehetőségei is. Ezek egy része a társadalom széles rétegeit megmozgató, játékos forma, például legelterjedtebben valamilyen vetélkedő. De itt említhetem meg a különböző kirándulásokat, tanulmányutakat vagy éppen műemléki, városnézési sétákat is. Sőt a különféle pályázatokat is ide sorolhatjuk. Különösen két pályázat érdemel az ismeretterjesztés szempontjából nagy figyelmet. A régi múltra és szép hagyományokra visszatekintő önkéntes néprajzi és néprajzi gyűjtőpályázat az egyik. Ez évről évre értékes anyagot szolgáltat a néprajztudomány számára, és egyre garapítja az érdeklődő, a néprajz és a néprajz, szélesebb körű értelmezésben nemzeti kultúránk kérdései felé bizonyos képzettséggel közelítő tábort. Szép eredményeket könyvelhet el már magának a sokkal rövidebb múltra tekintő történelmi, legújabbkor-történelmi pályázat is, amit a néprajzi és néprajzi gyűjtőpályázat mintájára a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum szervez, a megyei múzeumi szervezeteken keresztül.

Mindezeket a tevékenységeket a múzeumi szervezeteken belül az utóbbi időben létesült külön múzeumi szakcsoportok, az úgynevezett múzeumi közművelődési csoportok koordinálják. Jelen pillanatban még az a helyzet, hogy ezek a csoportok inkább közművelődési szervező munkát végeznek, mint tulajdonképpeni közművelődési, ismeretterjesztő munkát folytatnak. Ez természetesen nem is cél, vagy legalábbis nem közvetlen és semmiféleképpen nem múzeumi cél, mert ezáltal a múzeumot mint intézményt, a muzeológusokat pedig mint kutatókat, szakembereket fosztanánk meg attól, hogy ismeretterjesztő, közművelődési munkát végezzenek. Mindenesetre a mai viszonyokra vonatkoztatva azt állapíthatjuk meg, hogy az előzőekben felsorolt múzeumi közművelődési lehetőségek, formák eredményes és esetenként nagyon aktív kihasználásával múzeumaink mindenütt a helyi közművelődési életbe szervesen beépültek, nélkülözhetetlen tényezőivé váltak. Az ismeretterjesztés vonatkozásában ezt a kibontakozást nagymértékben megkönnyítette az, hogy az ismeretterjesztéssel hivatásszerűen foglalkozók és a muzeológusok, illetve az ismeretterjesztéssel foglalkozó intézmények és a múzeumok, múzeumi szervezetek között rendkívül szoros együttműködés alakult ki, számos kapcsolat létesült. Az együttműködés gyakoriságát, erősségét igazolja az a körülmény, hogy általában személyi azonosság áll, található a különféle intézmények és a múzeumok közművelődési, ismeretterjesztő tevékenysége mögött. Így van ez a TIT esetében is. Nem egy TIT-szer-

vezetben a legaktívabb ismeretterjesztők a muzeológusok, nem egy esetben a TIT által szervezett ismeretterjesztő munka a múzeumban, a múzeumi szervezetben folyik. Különösen elmondható ez olyan tudományágak esetében, amelyeket klasszikusan a múzeumokban művelnek, mint amilyen például a régészet vagy éppen a néprajz is. Nem egy múzeumi szervezet esetében előfordult, hogy az úttörőszövetség, a KISZ-bizottság vagy más intézmény, mint például egy-egy város művelődésügyi osztálya, a múzeumot, a megyei múzeumi szervezetet bízta meg honismereti vagy olvasó-, sőt nem egy esetben képzőművészeti tábort szervezésével és rendezésével. Amikor is aztán az az érdekes helyzet állott elő, hogy az elsőrendű ismeretterjesztő munkát végző tábortan való közreműködésre a múzeum kérte fel a testvérintézményeket, illetve a testvérszakmák munkatársait, levéltárosokat, írókat, festőket, szobrászokat stb., sőt hivatalos közművelődési-ismeretterjesztőket is. Ezekben a folyamatokban a múzeumi profil, a múzeumi feladatok erős differenciálódásának lehetünk tanúi. Sok esetben a még nem kialakult gyakorlat, a nem kellően tisztázott elvi, módszertani alap szerint sok a kezdeményezés, az útkeresés a múzeumi ismeretterjesztés vonatkozásában is. Azonban annak is tanúi lehetünk, sőt alkotó tagjai is vagyunk, hogy rendkívül széles, soha nem látott módon változatos, és a sok félbemaradt próbálgatás, esetlegesség ellenére is nagy az eredmény a múzeumi ismeretterjesztő munkában. Ezt a fejlődést kívánta felvázolni ez az előadás jobbadán a régi, a múzeumok számára hagyományos lehetőségek, formák, módszerek számbavételével. Egy-egy ilyen számbavételnek szerintem az a legnagyobb haszna, hogy az általános vizsgálódás, az általánosságokkal való foglalkozás ráirányítja a figyelmet a részletekre, és ezek felderítésére ösztönöz. Bár meg vagyok győződve, hogy jelen esetben, a múzeumi ismeretterjesztés kérdésében, a részletek vizsgálata nem vezetne más eredményhez, képhez, mint amit az előzőekben erről felvázoltam, mégis úgy vélem, hogy nem ártana, és itt is volna az ideje, hogy a múzeumi közművelődés összetevőit, apró részleteit is vizsgáljuk meg, célul tűzve ki, hogy ezt a feladatot is jobban, eredményesebben, esetleg sokszor újszerű, sajátosabban múzeumi módon oldjuk meg.

Múzeumépület Hajdúszoboszlón

Döntő fordulatot jelent a hajdúszoboszlói *Bocsкаи István* Múzeum életében, hogy az év folyamán saját épülethez jut (Kossuth u. 12.). Az épületet a Városi Tanács bocsájítja a múzeum rendelkezésére, miután felújítja és múzeumi célokra megfelelően átalakítja. Az épületszerzés nem érinti a művelődési központban levő állandó kiállítást (Hajdú-Bihar népművészete, népi iparművészete). Az új épületben a raktárakat, a munkahelyeket helyezik el és az épület két kiállítási termébe egyelőre nagyobb szabású időszakos kiállításokat mutatunk be.

BERZE NAGY JÁNOS EMLÉKTÁBLÁJA ELŐTT*

UJVÁRY ZOLTÁN

A késői utódok főmeghajtásával adózunk ma dr. Berze Nagy János néprajztudós emléke előtt.

Az a tábla, amely előtt állunk, Berze Nagy János mozgalmas életének azt az időszakát idézi, amelyet városunkban, Debrecenben töltött.

Nehéz történelmi időszakban, az I. világháború idején fogadta be városunk az akkor még fiatal, de már neves folkloristát, s otthont adott neki és családjának.

Hivatali kötelessége ezekben az években különböző helyekre szóltotta.

Debrecen dr. Berze Nagy János pályáján Csíkszeredával kapcsolódik össze, 1915 végén Csíkszeredára helyezték segéd-tanfelügyelőnek (azelőtt Nagyenyeden működött), és amikor 1916 nyarán az erdélyi harcok miatt számosan az ország belseje felé voltak kénytelenek menekülni, Berze Nagy János Csíkszeredáról családjával együtt Debrecenbe költözött.

A négytagú család — a családfő mellett dr. Berze Nagy János felesége, Losonczy Emma tanítónő, valamint két gyermekük, akik közül a nagy tudós fiát, dr. Berze Nagy Jánost itt üdvözölhetjük körünkben, édesatyja emléktáblája előtt — az akkori rendkívüli helyzetben, a menekülni kényszerült emberek sorsában osztozva, Debrecenben három helyen lakott.

Ez a ház és rajta az emléktábla dr. Berze Nagy János néprajztudós debreceni tartózkodásának többi helyét, a Csapó utca 57. számú házat és a Siketnémák Intézetének portási szobáját is emlékezetünkbe idézi.

Itt, a Batthyány utca 1. számú házban Benedek Ferenc nőiszabó-mester utcai bútorozott szobájában lakott a család.

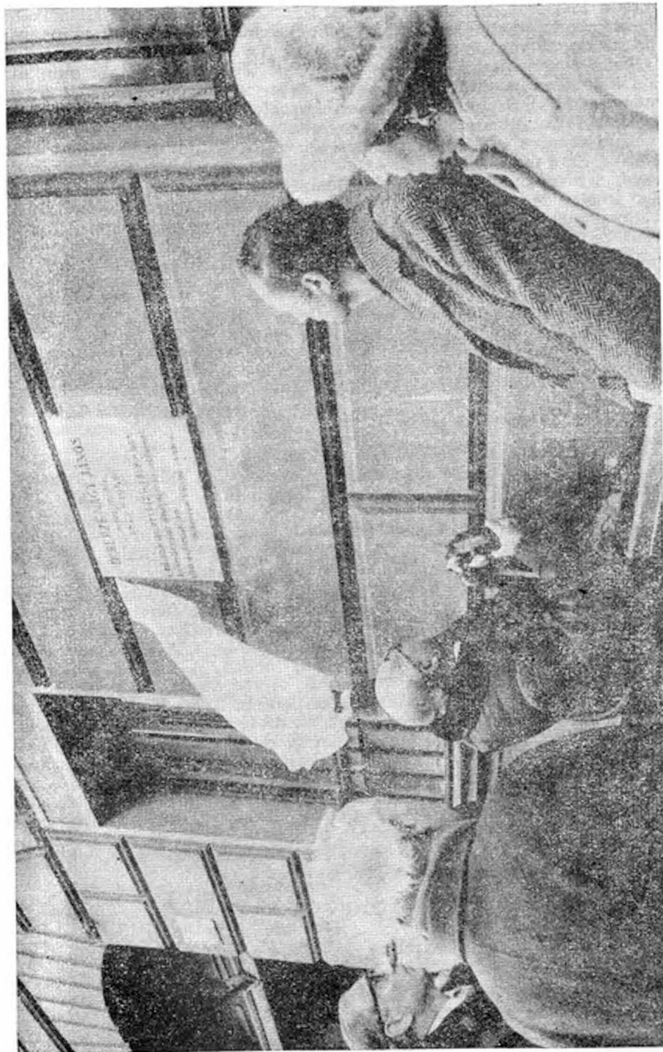
Dr. Berze Nagy Jánosról és családjáról Debrecen városa az akkori időknek megfelelően gondoskodott. A tudós kutató a Hajdú megyei tanfelügyelőségen dolgozott, és érezhette Debrecennek, a város hatóságának és népének önzetlen támogatását.

Berze Nagy Jánosra mint a magyar néprajztudomány kiemelkedő egyéniségére emlékezünk ma. A népmesék tudós kutatója száz éve született, nem is olyan messze Debrecentől, a hortobágyi út vonalán fekvő Besenyőn, a mai Besenyőteleken.

Közel érezzük magunkhoz azért is, mert első népköltészeti gyűjtéseit az alföldi pásztorok, a tiszai halászok és a nagy tiszántúli területekkel kapcsolódó hevesi palócok inspirálták.

A népmesék kutatásában elért első jelentős műve már 1907-ben megjelent. Gyűjtéseivel és elemző tanulmányaival nemcsak hazai elismerést

* Elhangzott 1979. december 19-én, Berze Nagy János debreceni (Batthyány u. 1.) emléktáblájának avatása alkalmából, születésének századik évében.

A Berze Nagy emléktábla teleplezése, Debrecen, 1979. dec. 19.

vívott ki magának, hanem az európai népmesekutatásban is kiemelkedő rangot kapott, amely Berze Nagy János személyén keresztül a magyar néprajztudománynak is nagy elismerést jelent.

Berze Nagy János életében megjelent több mint félszáz munkája közül különösen jelentős a *Baranyai magyar néphagyományok* című háromkötetes folklorisztikai gyűjteménye, amelyben tudományos szempontból szinte felbecsülhetetlen értékű összehasonlító anyagot tett közzé.

Élete főműve, a *Magyar népmesetípusok* posztumuszban jelent meg 1957-ben. Ez a munka harminchat év tudományos tevékenységének eredménye. A magyar népmesekutatást nemzetközi rangra Berze Nagy János műve emelte. Mindmáig az egyetlen népmese-kézikönyvünk, amely méltán illeszkedik az európai népek meséiről készített mesekatalógusok mellé.

Berze Nagy János életéből és munkásságából csak egy-két mozzanatot ragadtam ki.

A népköltészet és a népmesék tudós kutatójának művei példaképpül állnak az utódok előtt.

Születésének századik évében Debrecen városa is tiszteleg, az a város, amelyben a nagy tudós egykor otthonra talált.

Tájékoztató készülő monografikus munkákról

A Hajdú-Bihar megyei Múzeumi Szervezet, jobban mondva a Déri Múzeum több munkatársa korábban bekapcsolódott néhány monografikus feldolgozás munkájába. Arról már korábban hírt adtunk, hogy dr. Varga Gyula szerkesztésében készül Berettyóújfalu történeti monográfiája. A nagy mű elkészült, lektorálása folyik s minden jel arra vall, hogy a kézirat az év végén nyomdába kerülhet. A Berettyóújfalu Története munkatársai között dr. Varga Gyulán kívül több muzeológust is találunk (dr. Mody György, dr. Mesterházy Károly, dr. Kilián István, dr. Dankó Imre, Héthy Zoltán stb., stb.). Rövidesen megjelenik a *Derecske története* című kötet, amelyet dr. Szendrey István és dr. Nyakas Miklós írt. Dr. Dankó Imre szerkeszti a *Békés néprajza* című kötetet. A kiadvány Békés város népeletével foglalkozik, összefoglaló módon. A kiadvány munkatársai közt találjuk dr. Bencsik Jánost, dr. Ácsné Dankó Évát, dr. Varga Gyulát stb. A *Békés Története* című kötetben Sz. Kürti Katalin működik közre. Előbb a néprajzi kötet készül el; az év legvégén nyomdába kerül. A történeti kötet 1981 végére lesz készen és kerül kiadásra. 1981-ben lesz a *Túrkevei Múzeum* 30 éves. Ebből az alkalomból dr. Dankó Imre, a múzeum alapítója, emlékkönyvet szerkeszt. A kiadvány a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. és 20. évfordulójára kiadott emlékkönyvekhez hasonló formájú, terjedelmű és tartalmú történeti, néprajzi, művelődéstörténeti tanulmánygyűjtemény lesz. A kötetben dr. Bellon Tibor, dr. Szilágyi Miklós, dr. Ács Zoltán, dr. Péter László, dr. Szabó László, dr. Selmeczi László muzeológusok és volt muzeológusok szerepelnek.

Berény Róbert alkotó tevékenysége kerek fél évszázadot ölel fel, a törekvéseiből mindig leolvasható valamilyen formában a fél évszázad politikai, társadalmi művészeti meghatározottsága.

1887-ben született Budapesten. Legelső művein a Munkácsy Mihály iránti tiszteletének nyomait látjuk. Ösztönös technikai készség és sokatlanul nagy drámai erő jellemzi a tónusos festésmódban készült olajképeit. (Fiatalkori önarckép, Szoba esti lámpafényénél.) A budapesti Mintarajz Iskolában másfél esztendeig tanult, s a pontos akadémia tanulmányok elsajátítása közben az impresszionizmus térhódítását láthatja az intézmény falain belül és különösen azokon kívül. Ő mégsem a szines festői benyomások érzékeltetésére törekedett, noha ez természetzerű lépés lehetett volna az akadémikus képzés után. Párizsba utazott, ahol beiratkozott a Julien Akadémiára, de csak pár hónapig látogatta az intézményt. Inkább Párizs modern szellemű kiállító termeiben kereste a boldogulás útját. Cézanne-nak, Matisse-nak, Seuratnak és a Fauves-oknak a kiállításait rendezték első ottani időzése alatt. Ettől kezdve az ő palettáján is a ragyogó tiszta színek: a vörösek, krapplakkok, rózsaszínek, okkerek, narancssárgák, kékek, smaragdzöldek, feketék bátor sokadalma jelent meg. A naturától távolodó felfokozott, sőt lobbanékony erejű színek mellett a merészen stilizált formák lehetőleg a kép síkfelületéhez igazodva jelenítik meg a tárgyi részleteket, és némi szecessziós vonás, sőt lappangó expresszív feszültség is felszínre tört. Rövid ideig Berény és Márfy Ödön Matisse magániskoláját látogatták.

A fejlődés további szakaszán a Matisse-ra emlékeztető dekoratív és mégis lobbanékony festőiségtől Cézanne-nak inkább statikus fogalmazása felé fordult. Különösen csendeleit tudjuk nyomon követni a nagy francia mestertől szerzett tanulságokat. Elsősorban a forma és a tér új megjelenítése körül élénk. A tárgyak téri elhelyezését úgy hangsúlyozta, hogy egy kicsit szögletesség, a mértani elemekhez hasonlónál tette őket. A látszati perspektíva szerepét is csökkentette, kicsi, de eleven tereket festett, amelyben a tárgyak szerkesztését, egymáshoz és a térhez való viszonyát világosan megmutatta. Amikor nem a mozdulatlan csendéleti részleteket, hanem a szabad természet motívumait festette, akkor is a zárt forma, az egyensúly, a vízszintes és függőleges elosztások helyes aránya foglalkoztatta (Tájkép házzal). Tulajdonképpen arra törekedett, hogy a dolgokat a pillanatnyi esetlegességeiktől, a felületi impresszióktól és hangulatoktól mentesen fesse meg.

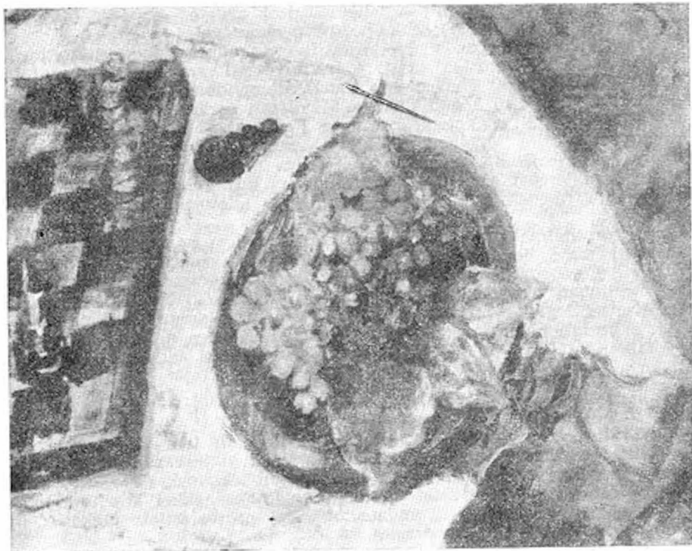
1906-ban és 1907-ben Párizsban szerepeltek képei kiállításokon. Idehaza először 1909-ben egy nagyváradi kiállításra küldött néhány képet,

* A debreceni Déri Múzeum 1979 augusztus–szeptemberében Berény Róbert-emlékkiállítását rendezett a „Magyar festészet forradalmára” sorozat keretében. A Nemzeti Galéria anyagából Szíj Béla válogatta és rendezte a tárlatot.

amelyek Rippl Rónai József, Gulácsy Lajos, Kernstok Károly, Czigány Dezső, Czöbel Béla és még néhány más művész alkotásai között szerepeltek. Mindegyik művésztől a kiállítást rendező Bölöni György kérte a műveket és a vállalkozást a Holnap Társaság író és költő tagjai pártfogolták. Ady Endre is megnézte a kiállítást és az ott rendezett egyik irodalmi matinén felolvasta négy versét. — Berény gyűjteményes anyaggal 1911-ben és 1912-ben szerepelt Budapesten. Mindkét alkalommal a Nyolcak néven ismert művészi tömörülés tagjaival közösen. 1911-ben az Auróra című folyóiratban Bölöni György ismertette munkásságát. Ugyancsak 1911 táján adta közre Berény saját zenei tárgyú írásait. Különösen Bartók, Kodály, Weiner eredményeit kísérte megértő figyelemmel. Ezenkívül kritikai írásaiban állást foglalt az Új Magyar Zene Egyesület vállalkozásai mellett, s ezzel is a két különböző művészeti ág kölcsönhatását segítette. Az eddig előadott ismeretek jól megmutatják, hogy mennyire ahhoz a művész nemzedékhez tartozott, amelyik a megújuló életérzésnek olyan nagy erejű megszólaltatóit adta, mint Ady Endre, Móricz Zsigmond, Bartók Béla, Babits Mihály, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes stb.

A tízes évek elejére ismét új módját kereste a képi kifejezésnek. Edigi alkotásain előtérbe helyezte a ráció szempontjait, mostantól kezdve viszont inkább egyéni lélekállapotainak is teret akart biztosítani. Az 1912-ben kiállított képein a színek és formák, a sík és térviszonyok úgy voltak megkomponálva, hogy azok hatékonyan fokozták a motívumban már eleve benne rejlő érzéstartalmakat. A Sigmund Freud nevéhez fűződő mélylélekkutatás eredményeinek is részük volt abban, hogy érdeklődése így alakult, mint ahogy író és költő barátai (Kafka Margit, Karinthy, Kosztolányi) munkásságán is megtalálhatók e lélektani irányzatnak a nyomai. „A művész célja művészetével egész lélekállapotát közölni” — olvashatjuk a Nyugatban írt cikkében. Az 1912. évi kiállítás katalógusában pedig így vallott képeiről: „Magamat akarom adni egészben, kimerítően, teljesen, minden gondolatommal és érzéssel... amit érzékelek, ami bennem van: ami vagyok...”

Ismét költő kortársaira utalunk, akik közül Babits Mihály lírájában található olyan fajta tárgyilagosság — főleg az első világháború előtti kötetekre gondolunk — amely egy rendkívül dúsan áradó érzelmi gazdagságot szervez nagyon kötött, technikailag nagyon rendezett, művés versbe. Tulajdonképpen Berénnél is megvolt már kezdetül fogva a túláradó érzelmesség (más-más formában a Munkácsy ihletésű képein, a Matisse környezetében festettekben), s talán éppen ezeket a rendkívüli indulatokat, érzelmi feszültségeket akarta szigorú képi törvényszerűség közé szorítani, azért figyelt fej 1907 táján Cézanne művészetére. Amikor 1912-ben leírta (és képein megjelenítette), hogy: „magamat akarom adni... minden gondolatommal és érzéssel... ami bennem van, ami vagyok...” és amikor így írt: „A mindent együtt-egyszerre-érzés, a kozmoszt megélni, karjaiban tarthatni — volt mindenkor a dolgozást megindító érzésem...” akkor egy kicsit olyan alaperzés jellemezte, mint Babits Mihályt, aki leírta A lírikus epilógusa című versében: „Csak én bírok versben hőse lenni / első és utolsó mindenik dalomban: / a mindenséget vágyom versbe venni... / mert én vagyok az alany és a tárgy, / jaj én vagyok az ómega és az alfa.” A fiatal Babits még kevéssé akarta fenntartások nélkül kitárni érzelmi világát verseiben, de őbenne is és Berényben is — a gazdag intellektuális élmények mellett — az ösztönélet oly erős volt és oly szoros kapcsolatban állt a lélek homályos és kiszámíthatatlan

Berény Róbert: Csendélet sakktáblával, Olaj.

hatalmaival, hogy talán helyesebbnek látták mind a ketten azután felszínre hozni a tudatalatti léletrétegeket, amikor már a racionális forma, az intellektualitás szelektáló ereje kialakult.

Berény a tízes évek elején is, amikor idejének nagy részét idehaza töltötte, élénken figyelte az európai fejlődés eredményeit, és változatlanul európai távlatokra kitekintő művészetet akart. Most azonban nem a francia, hanem a német nyelvterületen folyó fejlődés felé fordult. Különösen München művészeti élete volt akkortájt rendkívül pezsgő, és az ottani kiállítási intézmények nemcsak a németországi, hanem a máshonnan érkező művészek számára is nyilvánoságot adtak. A Die Brücke (A Híd 1905), néven ismert művészi csoportosulás, a Neue Kunstlervereinigung (Új Művészegyesület 1909), és főleg a der Blaue Reiter (A Kék Lovas 1911) kiállításain a német művészek mellett olyan franciák is szerepeltek, akiket Berény hosszas párizsi tartózkodásai alatt megismert (Pl. Robert Delaunay). A német és francia művészek munkásságában nyilvánvaló lett az expresszió, vagyis a belső hevületek kivetítésének az új útja-módja. Tehát valami olyan alkotói magatartás, amely felé Berény is törekedett.

1913-ban festette meg Berény Bartók Béla arcképét, mely 1914 óta az Egyesült Államokban van. A portrén az expresszív erejű színek és az örvénylő formák változatai között megjelenik az a bomlasztó idegesség, amely az adott társadalomtörténeti pillanatnak, az első világháború előtti

időknek a sajátossága volt. A jellembrázolásnak ez a módja bizonyos mértékig rokon Oscar Kokoschka portréművészetével.

1914 után megtorpanás következett Berény művészetében is. Egy ideig katonán volt. Leszerelése után képzőművészeti szabadiskolát nyitott, amelyben a Nemzeti Tanács és a Tanácsállam idején is tanított. A Tanácsköztársaság első hónapjaiban a Művészeti és Múzeumi Direktórium szakelődője volt. Ekkor készítette a Fegyverbe-Fegyverbe című forradalmi plakátját, amelyen újból összefoglalta fiatalokri szerkezetes és expresszív megjelenítő erejét, és az adott társadalomtörténeti pillanat elemi lendületével gazdagította azt. Berény hit a hazai és az európai forradalmi rétegek erejében, tehát objektív adottságokra alapozta bizakodását.

A forradalmak elbukása után távoznia kellett az országból. Először Bécsben, majd Berlinben élt. Egy ideig bízott az európai munkásmozgalmak erejében. Zenei érdeklődése erősödött, komponált, vonósnyegyzet Berlinben nyilvános hangversenyen adott elő. Kutató, kísérletező festéssel foglalkozott. A Matisse-i dekoratív sikkompozíció és a német expresszionizmus egyidejűen hatott rá. Közben műszaki kérdések, technikai találmányok is foglalkoztatták. Reményei lassan kialudtak, s talán a kételey és a cinizmus is felütötte benne a fejét.

Az 1926-ban meghirdetett közgyelem után tért vissza Magyarországra. Az első években kereskedelmi plakátok tervezésével foglalkozott. A műfaj követelményeinek megfelelően sikzerű, dekoratív, néha groteszk formákkal, egymástól elütő, harsány színekkel készítette plakátterveit. Az alkalmas nyomdatechnikával megvalósított plakátok új hangot jelentettek Budapest utcáin.

Új táblaképein ismét a századforduló utáni modern francia festőkkel érezetett rokonságot. A tömör formákkal és szigorú kompozíciós hangsúlyokkal festett képein, főleg interieurjein és interieurbe helyezett csendéletein cézannei emlékekre és esetleg Braque ihletésére ismerünk. A látvány legtávolabbi részleteit is szoros összefüggésbe hozta a kép homlokterével. Lehetőleg kis mélységű, de eleven teret festett most is. Egy új szellemű szerkezetes, dekoratív képalakítás határozott jelei tűntek fel. A formákat mértani elemekre emlékeztető síkokra bontotta, a tárgyias részleteket elhagyta, s a stilizált formákat (foltokat) üde artiztikus színekkel volta be. A sötét és világos, a megmozgatott és a nyugodt felületek ellentéte szokatlan képi feszültséget, egyfajta dekoratív ritmust teremtett.

A rcképein, önarcképein a teljes lelki és fizikai igazság megjelenítésére törekedett, ugyanakkor sajátos képi gondolatok megvalósítását járhatjuk bennük. Önarcképein egyfelől nehéz robosztus formákat, súlyos tömegeket találunk, másfelől feltűnnek a légiessen könnyed, derűs, tiszta színek, a remek stilizáló érzékkel húzott, egyben kifejező vonalak, vonalfutamok, melyek vagy tárgyias formát öveznek vagy zenei harmóniákra emlékeztető dekoratív hatást teremtenek. Megtalálható önarcképein az önelemzés, a modern idegzet feszültség, az ernyedt érzékenység, s a meditatív lélekállapot. Az utóbbi vonás különösen jellemző volt Berényre, mivel szinte szünet nélkül tűnődött, tőprengett, hogy megfektse a dolgoknak önmagukban való (immanens) és a képi értelmezés szempontjából döntő jelentőségű összetevőit.

Erre az időre (a húszas évek végére) a magyar művészeti életben is nagy arányú változás történt. A forradalmi és radikális világnézetből

merítő művészeink jó része vagy külföldön maradt, vagy más esztétikai nézetek segítségével kereste feladatai megoldását. Szőnyi Istvánnak és Bernáth Aurélnak a munkásságában egyre világosabb lett a nagybányai festészet iránti vonalom. Ez a szemlélődő nyugati festői hagyomány — az éles világnézeti kérdésektől lehetőleg tartózkodó, a nyugatóival sem közösködő művészek kezében — egy új szépségeszménygati sziluselemektől idegenkedő, u gyanakkor a hivatalos művészetet iráheez, egy új harmóniaélményhez vezetett utat jelentette. s végül a szellemi emelkedettség állapotának lett megteremtőjévé. Ebben az avantgarde jellegű stílusirányok elleni visszahatás jelei is megmutakoztak. Berény fokozatosan beilleszkedett a Képzőművészek Új Társasága, majd a Szinyeyi Társaság művészei közé. A harmincas évek elején elindult a festőleg telítettebb, érzékletesebb előadás útján.

Nagyszerűen megmutatja szemléletének módosulását a Kastélyterasz című, 1933-ban Kortvélyesen festett képe. A nyugodt mértani formák és a feszülő szerkezeti erők közepette helyezkedik el az érzelmi és gondolati asszociációkat elindító emberi alak (a levelet író fiatal nő), s mindez harmonikusan találkozik a természet elő formáinak, a háttéri fák lombkoronájának összefogott, monumentális hatású, mégis életteli megjelenítésével. — mostantól kezdve gyakran és szívesen dolgozta fel a falusi házak, gazdasági épületek, baromfiudvarok, szalmakazlak, termőföldek, erdőtől övezett tisztások megszépítéstől, külsőségektől, irodalmias elemektől mentes világát. Emberi és művészi érdeklődése e motívumok iránt mindig őszinte és meghitt volt, ugyanakkor érdeklődésének szemléleti módja mindig tárgyilagos maradt. — A harmincas évek második felére egy lágyabb, kitágítottabb, bővérbűb festőiséghez jutott el. Régebbi stilizált, kötött síkformái egyre több érzékeny részlettel teltek meg, s az atmoszferikus hatások is érvényesültek bennük. Végtelemül érzékeny meglátása nemcsak maguknak a tárgyknak vagy motívumoknak, hanem az őket körülvevő térnek a színességét, pontosabban a tér színéletének, változó színfolyamatainak a milyenségét is érzékeltte s alkotókészségével megjelenítette. Az élenken vagy derengőn feltűnő színek egymáshoz való viszonyát, egymás erejét fokozó vagy gyengítő hatását, a levegőben megjelenő fények felgyűlését és ellobbanását lehet követni képein.

A szín, a festőiség mindig is egyik fő erőssége volt Berénynek, de a színek régebben helyi értékeiket megőrizve alkalmazkodtak az egyes formák dekoratív alakításához. Most viszont nagy hangulati egységeket vagy az egész képre kiterjedő tónusjegységet teremtvé foglalódnak össze. A tárgyi forma és a szerkezet váza a színbeli gazdagodás ellenére sem oldódik fel oly mértékben, mint sok (nagyreszt hasonló utat járó) művész társaság életművében.

1935-ben és 1937-ben a Frankel Szalonban rendezett kiállításai során széles körű elismerést kapott. Oltványi Imre a Magyar Művészetében közölt írásában megállapította, hogy az érett Berény már nem részletgazag, „hanem a teljesség elérését keresi minden művén”. — A Szinyeyi Társaságok megoldásán fáradozik (szemben fiatalokri alkotó gyakorlatával), kitüntette, majd tagjai közé választotta. Ez akkoriban nagy jelentőségű esemény volt.

A harmincas évek második felére kialakult festői szemléletének megfelelően dolgozott tovább, s úgy tetszik, hogy ez volt egész munkásságának legkiegyensúlyozottabb fejezete.

A második világháború alatt, különösen az utolsó fejezetek idején súlyos megpróbáltatásokat élt át. A béke beköszöntével újult erővel kezdett munkához. A Festő a fal előtt című olajfestményén ismét a Cézanne-i intenciók szerepét látjuk. Az „Olvasó lány” az érzéletes festőiségnek talán legszebb emléke a negyvenes évek végéről.

Ebben az időben Kossuth-díjat kapott, a főiskola tanárává nevezték ki, monumentális megbízáson: az Elzett-gyár freskóján dolgozott. Egészsége lassan hanyatlott, de esztétikai és etikai fegyelmét végleg megőrizte, akkor is, amikor a szélsőséges dogmatikus szemlélet befolyása alatt állt a művészeti élet. Legutolsó alkotásai közül való a Festőnövendék című nagyméretű olajkép. — 1953-ban halt meg Budapesten.

Életművében két nagy fejezetet találunk: az első világháború előtti „fiatalkori” és a húszas évek végétől kezdődő „érett-kori” munkásságot. A kettő minden különbsége és sokrétűsége ellenére is szervesen kiegészíti egymást, s közöttük, mint vízválasztó ott van a forradalmak időszaka. A megosztottságot, illetőleg a megosztottság miatti nagy átalakulást az adott korszak politikai és társadalmi harcaival magyarázhatjuk. A fiatal Berény az élenjáró európai művészet vívmányait figyelte s azok segítségével alakította ki a maga egyéniségének megfelelő konstruktív és expresszív tendenciákat egyesítő alkotói világát. Nyílt harcot folytatott a megmerevült művészeti magatartás ellen s építő közösséget alakított ki kora sok jeles és haladó szellemű alkotójával, magával Bartók Bélával is. Közben a teljes alkotói szabadság elvét akarta megvalósítani saját festői gyakorlatában és segítette, hogy ez a szabadságélmény mély gyökeret eresszen a kor szellemi és társadalmi életében. Sok felől érték íhletések, nagyon szövevényes úton kereste aművészi igazságot. Fiatal korában hitt a társadalmi fejlődésben, küzdött illúziói megvalósításáért, kivette részét a forradalom szellemi előkészítéséből s amikor a forradalmi gondolatnagynak tettekké kellett alakulnia, ő cselekvőképesen szolgálta a valóságos forradalmat. — a forradalom elbukott, Berény súlyosan csalódott ideáiban.

Élete derekán kellett átértékelnie a haladásba vetett hitét, az átértékelést a kiábrándulás alapérzése határozta meg. A száműzetés nehéz éveiben nem talált otthonra idegenben, visszavágyott és visszajött. Amit az emigrációba induláskor abbahagyott, azt nem folytathatta a gyökeresen megváltozott közállapotok miatt sem. A hivatalos művelődési ügyek irányítóival nem kereste a kapcsolatot, bár ez az ő számára is adott volt, mint ahogy általában minden idők művésze számára adott ez — bizonyos kompromisszumok árán.

Egy ideig emlékezetében őrizete a fiatalkori ideáit, s amellet figyelte, mérlegelte az izmusokkal szemben támadt visszahatás új eredményeit, végül a „tisza festőiség”, a szellemi emelkedettség védőbástyái mögé húzódott, rokon alkotói elvekett vallott Szőnyi Istvánnal és Bernáth Auréllal. Magatartása egyfajta ellenállást jelentett akkor, amelyet ma sem tekinthetünk visszavonuló semlegességnek. Mindezekkel együtt maradandó, immáron muzeális értéket alkotott, olyat, amelynek java termése mindig helyet biztosít számára a legjobb mestereink között.

Kötlessük be a Múzeumi Kurír köteteit

Többek érdeklődésére válaszolva közöljük, hogy a Múzeumi Kurír-nak nincs előre elkészített kötésborítója. Az egy-egy kötetet kivevő 10–10 számfotó mindenkié magának kell bekötetnie.

32. szám	IV. kötet, 2. szám	1980. április
TÓTH BÉLA: Egy „seditiosa oda” Debrecen környékéről a 18. századból	-----	3—5
Elhunyt Hriszto Vakarelszki	-----	5
VARGA GÁBOR: Adatok a régi debreceni diákélethez (1827—1843)	-----	6—7
Tudományos tanácskozás helyesírásunk ügyében	-----	7
A Nemzetközi Kárpát—Balkán Bizottság Konferenciája	-----	7
MOLNÁR JUDIT és PÁLFFY ISTVÁN: Egy debreceni angol nyelvkönyv a 19. századból	-----	8—12
Halottaink	-----	12
FÖLDES LÁSZLÓ: Kulturális kölcsönhatások a kárpáti pásztorokodásban	-----	13—14
Dankó Imre bulgáriai tanulmányútja	-----	14
Megemlékezés a bolgár állam fennállásának 1300 éves évfordulójáról	-----	14
SZ. KÜRTI KATALIN: Mirkovszky Géza (1855—1899)	-----	15—18
DANKÓ IMRE: Adalék a kaszálók területméréséhez	-----	18
VIGA GYULA: Adalékok egy könyv születéséhez: Lambrecht Kálmán levelei Leszih Andorhoz	-----	19—21
Nagysikerű facsimile kiadványok	-----	21
KARACS ZSIGMOND: „Mi lett azoknak a sorsa, akik nem költöztek a Kisperegre?”	-----	22—25
Balassa Iván Herder-díjat kapott	-----	25
Litván történeti kiállítás Debrecenben	-----	25
FÖLDES LÁSZLÓ: Gulyásbojtár a Bükk-fennsík (1900—1914 közt)	-----	26—27
Személyi változások a Déri Múzeumban	-----	27
Megindultak a Debreceni Irodalmi Múzeum előmunkálatai	-----	27
TÓTH ISTVÁN: Budai Ézsaiás és Festetics György	-----	28—31
KOVÁTS ZOLTÁN: Varga Gyula könyvének népesedéstörténeti tanulságai	-----	32—34
FÜVESSY ANIKÓ: A nagyiváni göfője	-----	35
TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: Egy újévi népszokás a Legfelső Biróság előtt	-----	36
SZALAY EMÓKE: Két debreceni fazekasemlék a 19. század elejéről	-----	37—40
SZ. KÜRTI KATALIN: Móricz Zsigmond és Medgyessy Ferenc barátsága, Móricz és a debreceni képzőművészet	-----	41—50
Háromrészes muzeológiai szaktanácskozás a felszabadulási emlékkiállítások muzeológiájáról	-----	50
DÁNIELISZ ENDRE: „Vér nélkül született meg az igazság”	-----	51—57

Dankó Imre előadásai — — — — —	57
Előkészületek a Medgyessy-centenáriumra — — — — —	57
DANKÓ IMRE: A Hajdú-Bihar megyei helytörténetírás — —	58—76
PÁLL ISTVÁN: Megnyílt a Sóstói Múzeumfalv, az ország ne- gyedik szabadtéri néprajzi múzeuma — — — — —	77—81
DANKÓ IMRE: A múzeumi néprajzi ismeretterjesztésről — —	82—89
Múzeumépület Hajdúszoboszlón — — — — —	89
UJVÁRY ZOLTÁN: Berze Nagy János emléktáblája előtt — —	90—92
Tájékoztató készülő monografikus munkákról — — — — —	92
SZIJ BÉLA: Emlékezés Berény Róbertre (1887—1953) — — —	93—98
Köttessük be a Múzeumi Kurír köteteit! — — — — —	98